

Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Telif ve Tercüme Tefsir Tarihi Eserleri - Tefsir Tarihi Yazımının Problemleri*

Mustafa KARAGÖZ**

“Tefsir Tarihi”, Hz. Peygamber döneminden günümüze kadar süregelen, Kur’an’ı anlama çabalarını, bu yönde telif edilen eserleri, ortaya çıkan yaklaşım ve ekolleri inceleyen bir disiplindir. Diğer bir ifadeyle Kur’an’ı anlama çabalarının tarihiyle ilgilenen bir alandır. Tefsir tarihiyle ilgili bilgilere, özel olarak bu konuyu ele alan eserlerin yanı sıra, ilimler tarihi, Kur’an ilimleri ve tefsir usulüyle ilgili eserlerde, yine tefsirlerin mukaddimelerinde ve genel tabakât kitaplarında rastlamak mümkündür. Dolayısıyla içeriğinde bu konuya değinen eserler göz önünde bulundurulduğunda tefsir tarihi alanında günümüze kadar az sayılmayacak ölçüde eser telif edildiği kolaylıkla söylenebilir. Müstakil olarak, tefsir tarihi alanında telif edilmiş ve günümüze ulaşmış ilk eser ise Süyûti’nin (ö. 909/1505) *Tabakâtü’l-müfessirîn* adlı kitabıdır. Süyûti’den sonra konuyla ilgili olarak farklı sistemlerde birçok eser telif edilmiştir.

Tefsir tarihi alanında telif edilmiş eserleri değerlendiren çalışmaların sayısı ise azdır. Diğer bir ifadeyle “tefsir tarihi yazımı”nı konu edinen çalışmaların¹

* Makalenin belli bölümlerinde *Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2012) adlı çalışmamızdan istifade edilmiştir.

** Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

1 Bu konuda şu çalışmalar örnek olarak zikretmek mümkündür: Dücane Cündioğlu, “Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası ‘Osmanlı Tefsir Mirası’ -Bir Histografik Eleştiri Denemesi-”, *İslâmiyât*, 1999/4, c. 2, s. 51-73; İsmail Çalışkan, “Tefsir Tarihi Yazımında Yenilenmenin Gerekliliği -Eleştiriler-Gerekçeler-Teklifler-”, *Tefsir Eğitim ve Öğretiminin Problemleri Sempozyumu*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, (11-12 Haziran 2005 Van); Bursa: Kur’an Araştırmaları Vakfı (bundan sonra KURAV) Yayınları, 2007, s. 108; Mesut Okumuş, “Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Muallimi Cevdet Bey ve ‘Tefsir Tarihi’ Adlı Eserinin Tefsir Tarihi Yazıcılığındaki Yeri”, *Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Sempozyumu (18-19 Kasım 2009) Tebliğleri*, İstanbul 2010, s. 425-434; Mustafa Karagöz, *Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri*, ❖

çok fazla olduğunu söylemek zordur. Oysa “tefsir tarihi yazımı”na ilişkin çalışmalar; başlangıçtan günümüze kadarki tefsir faaliyetlerini ve tefsirin tasnifine ya da tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkan tefsir yaklaşımlarına ilişkin meseleleri konu edinen “tefsir tarihi” çalışmalarının tamamlayıcısı konumundadır. Bu durumda tefsir tarihi alanında yapılan faaliyetlerin tahliline ve eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirilmesine ve “tefsir tarihi yazımı”nın geliştirilmesine yönelik çalışmaların yapılmasına ihtiyaç vardır.

Bu bilgiler ışığında bu makalede iki yönlü bir amaç hedeflenmiştir: İlk Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi telif ve tercüme tefsir tarihi eserleri hakkında bilgi verilmesi amaçlanmıştır. İkinci olarak da genel manada tefsir tarihi yazımının sorunları üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

I. Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Telif ve Tercüme Tefsir Tarihi Eserleri

Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde yapılan tefsir tarihi çalışmalarının mahiyet olarak farklılık arz ettiği, yine bu eserlerin (birbirlerinden) oldukça farklı sistemlere göre telif edildiği görülmektedir. Dolayısıyla söz konusu literatür sunulurken, farklı tasniflerin tercih edilmesi mümkündür. Kronolojik bir sunum yapılabileceği gibi, çalışmaların mahiyeti, konusu, sistemi, kapsamı vb. hususlar dikkate alınarak kategorik bir sunum da gerçekleştirilebilir. Gerek kronolojik gerekse kategorik olsun her iki yaklaşımın avantaj ve dezavantajları vardır.

Kronolojik sunumun olumlu yönü, tarihsel süreçte tefsir tarihi yazımının panoramik bir şekilde sergilenmesine imkân tanınmasıdır. Bu tür bir yaklaşım sayesinde tefsir tarihi yazımındaki değişim ve gelişimin izlerini sürmek daha kolay olur. Bu yaklaşımın dezavantajlarından biri ise literatüre bütüncül bir bakış açısına imkân tanımamış olmasıdır.

Tefsir tarihiyle ilgili eserlerin belli açılardan tasnif edilip, kategorik olarak incelenmesi ise konuyla ilgilenenlere daha bütüncül bir yapı sunma imkânı taşır. Bununla birlikte söz konusu literatürün kategorik olarak ele alınmasının da bazı zorlukları ve sorunları mevcuttur. Bunların başında, sunulan bu tasniflerin neye göre yapıldığı meselesi gelmektedir. Her tasnif -aslında- bir tür tercihtir. Bu durumda da “niçin şöyle değil de böyle bir tasnif tercih edilmiştir?” sorusuna muhatap olunacaktır. İlâveten tefsir tarihi alanında yapılan çalışmalar, kabaca şöyle bir gözden geçirildiğinde bu çalışmalara ilişkin dört başı mamur bir tasnifin yapılmasının güç bir durum olduğu anlaşılır. Dolayısıyla, diğer birçok olguda olduğu gibi, bu konuda da yapılacak tasnifin alt kategorileri arasında hiçbir tedahülün olmamasını beklemek imkansızdır. Bu yüzden mantıksal açıdan tutarlı ve her yönüyle bütüncül bir tasnif inşa etmek zordur.

Ankara: Araştırma Yayınları, 2012; Ömer Başkan, “Taşköprizâde'nin Miftâhü's-Saâde'si Bağlamında Osmanlı İlimler Tasnifi Geleneginde Tefsir Tarihi Algısı”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012/1, c. 11, sy. 21, s. 135-161.

Biz burada, bütüncül bir bakış açısına imkân sağlamak amacıyla, tefsir tarihi çalışmalarını, "müstakil olanlar ve olmayanlar" şeklinde ikili bir tasnife tabi tutarak ele almayı uygun görüyoruz. Müstakil çalışmaları da üç alt başlık halinde inceleyeceğiz. İlk olarak, herhangi bir zaman veya mekân sınırlaması olmadan, müellifinin yaşadığı döneme kadarki tefsir tarihini incelemeyi amaçlayan tabakât sistemine göre (kronolojik veya alfabetik) telif edilmiş eserler üzerinde durulacaktır. İkinci olarak belli bir zaman dilimindeki ya da belli bir bölgedeki tefsir tarihi faaliyetlerini ele alan çalışmalar ve son olarak da ekol ve mezhep sistematığına göre telif edilmiş eserler incelenecektir. Ekol ve mezhep sistematığına göre telif edilen eserler de, genel manada tefsir tarihini ekol sistematığına göre ele alan ve belli bir ekol ya da yaklaşımı konu eden çalışmalar olmak üzere iki kategoriye ayrılacaktır.² Müstakil olmayan çalışmalar ise tefsir mukaddimeleri; tefsire giriş, tefsir usulü ve Kur'an ilimleri gibi adlar altında telif edilen eserler ve ilimler tarihiyle ilgili eserler şeklinde üç alt başlık altında incelenecektir.

Son olarak belirtmek gerekir ki; tefsir tarihiyle ilgili yayımlanan birçok makale ve ansiklopedi maddesinin yanı sıra, çeşitli sempozyumlarda tebliğler sunulmuştur. *TALİD*'in bu sayısında süreli yayınlarda çıkan Kur'an ve tefsir yazıları ile Kur'an ve tefsir sempozyumları ayrı makalelerde konu edildiği için, hem tekrara düşmemek hem de makalenin hacmi bakımından makale ve tebliğler kapsam dışı tutulmuştur. Ayrıca malum olduğu üzere, herhangi bir müfessiri veya tefsiri inceleyen birçok şahıs çalışması yapılmıştır. Çalışmamızda Hz. Peygamber ve sahabiler dışındaki şahıs çalışmalarına temas edilmeyecektir. Hz. Peygamber ve sahabiler hakkında yapılan çalışmalar ise, şahıs çalışmaları kategorisinde olmalarına rağmen, önemine binaen zikredilecektir.

A- Müstakil Eserler

1- Herhangi Bir Sınırlandırma İçermeyen Tabakât Türü Eserler

Tabakât türü tefsir tarihi eserleri denince akla ilk olarak, daha ziyade tefsir tarihini kronolojik olarak ele alan eserler gelmekte ve tabakât türü eserlerin sisteminin; dönem, sınıf ya da zümre gibi belli bir ayırma göre tasnif edilmesi beklenmektedir. Bununla birlikte, zamanla bu durumun değiştiği ve alfabetik sisteme göre telif edilen eserlerin de 'tabakât' kategorisinde değerlendirildiği görülmektedir. Dolayısıyla kelimenin kullanımı genişleyerek toplu biyografilerin yer aldığı eserler de zamanla 'tabakât' eseri olarak değerlendirilmiştir.³ Bizim burada yer vereceğimiz tefsir tarihi eserleri içerisinde de hem kronolo-

2 Bir ekolün belli bir zaman ya da bölgedeki durumunu inceleyen çalışmalar, belli bir dönemi veya coğrafyayı ele alan eserler altında değil, belli bir ekolü ele alan çalışmalar altında değerlendirilecektir.

3 İsmail Durmuş, "Tabakât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (bundan sonra *DLA*), İstanbul 2010, c. 39, s. 288.

jik hem de alfabetik sisteme göre telif edilenler vardır. Müelliflerinin vefat tarihlerine göre sıralamak suretiyle bu eserler hakkında kısaca bilgi vermek istiyoruz.

Tefsir alanındaki tabakat eserleri, "Tabakâtü'l-müfessirîn" adının yanı sıra, "Mucemü'l-müfessirîn" ya da "et-Tefsir ve'l-müfessirûn" gibi farklı adlar altında da telif edilmiştir.⁴ Daha önce de ifade ettiğimiz üzere, günümüze ulaşmış en eski *Tabakâtü'l-müfessirîn* eserini Süyûtî'nin (ö. 911/1505) telif ettiği bilinmektedir.⁵ Süyûtî vefat ettiğinde Mısır'ın henüz Osmanlı hâkimiyetine girmediği bilinmektedir. Dolayısıyla o dönemde bu bölgenin Osmanlı coğrafyası kapsamında değerlendirilmesi doğru olmamakla birlikte, bu alanda telif edilen ilk eser olması, Süyûtî'nin bir Osmanlı âlimi olan Kâfiyecî'ye (ö. 879/1474) öğrencilik yapması ve kısa bir süre sonra (1517) Mısır'ın Osmanlı topraklarına katılacak olması gibi gerekçelerle Süyûtî'nin eseri hakkında kısaca bilgi vermek uygun olacaktır.

Süyûtî, 136 müfessir hakkında kısa bilgiler içeren bu eserini tamamlamamıştır. Alfabetik sıraya göre tertip edilen⁶ eserin en önemli özelliği, bu konuda telif edilen ya da günümüze ulaşan ilk eser olmasıdır. Ayrıca eserin kısa mukaddimesinde yer verilen bilgilerin de önemli olduğunu söylemek mümkündür.

Süyûtî'nin, yazdığı eserin mukaddimesinde, müfessirlerin tabakâtına dair bir esere rastlamadığını belirtmesi, kendisinden önce bu alanda telif edilen eser bulunmadığını ya da en azından günümüze ulaşmadığı gibi, Süyûtî'nin dönemine de böyle bir eserin ulaşmadığını göstermesi açısından önemlidir. Daha sonra Süyûtî, müfessirlerin çeşit çeşit olduğunu belirterek bunlar hakkında kısa malumatlar vermektedir. Buna göre birinci sınıf; sahabe, tâbiîn ve tebe-i tâbiündür. İkinci sınıf; sahabe ve tâbiînin tefsire dair sözlerini isnadlarıyla birlikte ihtiva eden tefsirler telif eden muhaddis âlimlerdir. Süyûtî bu noktada, bu iki sınıfın biyografilerinin *tabakâtü'l-fukahâ* kitaplarında zikredildiğini belirttiikten sonra tasnifine şöyle devam etmektedir: Üçüncü sınıfı ise, *tefsire tevilî* de ilave ederek, Kur'an âyetlerinin manaları, ahkâmı, irabı ve diğer

4 Geniş bilgi için bkz. Abdülhamit Birşık, "Tabakât (Tefsir)", *DİA*, İstanbul 2010, c. 39, s. 290-291; a.mlf., "Müfessir", *DİA*, İstanbul 2006, c. 31, s. 499-500.

5 *Tabakâtü'l-müfessirîn* alanında telif edilen eserler için bkz. Mustafa b. Abdullah Hacı Halife Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, Beyrut: Dâru l-hyâi't-türâsi'l-Arabî, ts., c. 2, s. 1107; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakâtü'l-müfessirîn*, İstanbul: Bilmen Basımevi, 1973, c. 1, s. 180; Birşık, "Müfessir", s. 499-500; a.mlf., *Tabakât (Tefsir)*, s. 290-291.

6 Şemseddin Muhammed b. Ali ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, thk. Ali Muhammed Ömer, Kahire: Mektebetü Vehbe, 1972, (muhakkik'in yazdığı Mukaddime) s. 3. Eserin içeriği için bkz. Celaleddin Abdurrahman es-Suyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, thk. A. Meursinge, Tahran: Publications of M. H. Asadi, 1960, s. 3 vd.

konularda görüş bildiren sonraki Ehl-i sünnet âlimleri oluşturmaktadır. Bu dönemde (Süyütfî'nin döneminde) birçok müfessir bu konulara itina göstermektedir. Dördüncü sınıf ise, tefsir telif eden Mutezile ve Şia gibi bidatçilerdir. Süyütfî bütün bu sınıflar arasında 'müfessir' olarak isimlendirilmeye en uygun olanların birinci ve ikinci grup olduğunu belirtmiş, ikinci grubun daha ziyade 'nakil ehli' olduğunu eklemiştir. Üçüncü sınıfın ise, 'tevil ehli' olduğunu, bu yüzden eserlerini genelde 'Tevîl' olarak adlandırdıklarını (kitaplarının adında 'tevil' kelimesine yer verdiklerini) ifade etmiştir. Müellif dördüncü gruba ilgili herhangi bir değerlendirme yapmaksızın "dördüncü gruba dâhil müfessirlerin hepsini eserimde zikretmedim. Bunlardan sadece Zemahşerî (ö. 538/1144), Rummânî (ö. 384/994) ve Cübbâî (ö. 303/915) gibi meşhur olanları zikrettim" diyerek Mukaddime'ye son noktayı koymuştur.⁷

Tabakâtü'l-Müfessirîn literatüründe Süyütfî'den sonra zikredilmesi gereken ikinci ve önemli isim Dâvûdî'dir (ö. 946/1540). Zira, Dâvûdî bir yandan hocası Süyütfî'nin 136 müfessirîn hayatını içeren eserini temize çekmiş,⁸ diğer yandan da hocasının tamamlayamadığı işi tamamlamak amacıyla 704 müfessiri ihtiva eden bir eser telif etmiştir.⁹ Alfabetik sıraya göre düzenlenen eser, klasik dönemde bu alandaki en kapsamlı çalışmalardan olması yönüyle önemlidir. Nitekim Kâtib Çelebî (ö. 1067/1657) bu eser hakkında "Kitap 'Besmele'den sonra Ebân b. Tağleb (ö. 141/758) ile başlayıp alfabetik olarak devam etmektedir. Bu kitap bu alanda telif edilenlerin en güzeldir"¹⁰ demektir. Eseri tahkik eden Ali Muhammed Ömer de, Dâvûdî'nin eserinin, zaman ve mekân sınırlaması getirmeksizin; ilmî ve mezhebî kimlik ayırımı yapmaksızın, kendi dönemine (hicrî 10. asrın başlarına) kadar tefsir alanında eser veren bütün âlimleri ihtiva etmesi yönüyle eşsiz olduğunu söylemiştir. İlâveten, tefsir alanında kaybolan birçok eseri içermesi, Dâvûdî'nin eserini önemli kılan bir diğer özelliktir.¹¹ Dâvûdî'nin eserinde mukaddime bulunmamaktadır.

Dâvûdî'den sonra, Ebû Saîd Sunullah Efendi'nin (ö. 980/1572), *Tabakâtu'l-müfessirîn* adlı bir eser telif ettiğine dair kaynaklarda kayıt bulunmaktadır.¹² Ancak bu eser günümüze ulaşmamıştır ya da henüz keşfedilmeyi beklemektedir.

7 Bkz. Süyütfî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, s. 2.

8 Nitekim Süyütfî'nin eserinin sonundaki ferağ kaydında Dâvûdî hocası Süyütfî'nin kitabını onun tamamlayamadığı müsvedde evraklardan derlediğini söylemektedir. Bkz. Süyütfî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, s. 43. Bu duruma Kâtib Çelebî de dikkat çekmiştir. Bkz. *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 1107. Ayrıca bkz. Ali Rıza Temel, "Dâvûdî, Muhammed b. Ali", *DİA*, İstanbul 1994, c. 9, s. 51.

9 Bkz. Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, s. 386; Temel, "Dâvûdî, Muhammed b. Ali", c. 9, s. 51.

10 Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 1107.

11 Bkz. Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn* (muhakkikin yazdığı Mukaddime) s. ٣-٤.

12 Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, 1107.

Tabakātu'l-müfessirîn adı altında¹³ eser telif eden bir diğer ilim adamı ise, Ahmed b. Muhammed el-Edirnevî'dir (h. XI. asır). Sonundaki ferağ kaydından 1095/1684 yılında tamamlandığı anlaşılan eserde ilk olarak ayrı bölümler halinde Hz. Peygamber, sahabe ve tâbiîn dönemi müfessirleri zikredilmektedir. Daha sonra da, h. 1070 yılına kadar yüz yıllık dilimlere göre bölümler halinde müfessirler kronolojik olarak zikredilmektedir.¹⁴ Bu yönüyle kronolojik olarak telif edilen (ya da günümüze ulaşan) ilk *Tabakātu'l-müfessirîn* eseridir. Eserin son tarafında ilave edilen iki ayrı kısımda doğum ve vefat tarihleri bilinmeyen müfessirler¹⁵ ve tefsir ilminin alt dallarında eser telif eden bazı müellifler¹⁶ hakkında bilgi verilmiştir. Bu şekilde eserde toplam 644 müfessirin biyografisine yer verilmektedir.¹⁷

Son devir Osmanlı ulemasından Bergamalı Cevdet Bey'in (ö. 1926), *Tefsir Usulü ve Tarihi*, adlı eserinin birinci bölümü tefsir usulü ve Kur'an ilimleri konularına,¹⁸ ikinci bölüm ise tefsir tarihine ayrılmıştır. Bu bölümde müellif, müfessirleri on dört tabaka halinde tasnif etmiştir. Çok hacimli olmayan eserde Hz. Ali ile Muhammed Abduh arasındaki 98 müfessirin kısa biyografisine yer verilmiştir.¹⁹

Tabakātu'l-müfessirîn alanındaki en önemli eserlerden birisi ise, Ömer Nasuhi Bilmen'in (ö. 1971) *Büyük Tefsir Tarihi Tabakätü'l-Müfessirîn* adlı eseridir. Müellif eseri iki temel kısma ayırmıştır. Kur'an-ı Kerim, tefsir, tevil ve tercüme hakkında umumi bilgiler verdiği 161 sayfalık birinci kısmı "Usûlü't-Tefsîr" olarak adlandırmıştır. "Tabakätü'l-Müfessirîn" başlıklı yaklaşık 700 sayfalık ikinci kısımda kronolojik olarak müfessirlerin biyografilerine yer vermiştir. Burada ilk olarak müfessirlerin meslekleri hakkında bilgi verdikten

13 Bu eserin biri 1997 (thk. Süleyman b. Salih el-Hizzî, Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-hikem), diğeri de 2005 (thk. Mustafa Özel-Muammer Erbaş, İzmir) yılında olmak üzere iki farklı tahkiki mevcuttur.

14 Ahmed b. Muhammed el-Edirnevî, *Tabakātu'l-müfessirîn*, thk. Mustafa Özel-Muammer Erbaş, İzmir, 2005, s. 3. Eserin içeriği için bkz. Edirnevî, *Tabakātu'l-müfessirîn*, s. 3 vd.

15 Edirnevî, *Tabakātu'l-müfessirîn*, (2005), s. 228-238.

16 Edirnevî, *Tabakātu'l-müfessirîn*, (2005), s. 239-242. Bu özelliğe, eseri ikinci kez tahkik eden Mustafa Özel ve Muammer Erbaş da dikkat çekmiştir. Bkz. Edirnevî, *Tabakātu'l-müfessirîn*, (2005), s. 3.

17 Bu sayı, eserin Özel ve Erbaş tarafından yapılan ikinci tahkikine göredir. Zira eserin birinci tahkikinde yer alan rakam 638'dir. Bu tahkiki yapan Süleyman b. Salih muhtemelen tahkikte sadece bir nüshayı esas aldığı için olsa gerek, altı müfessirin adına yer vermemiştir. Krş. Edirnevî, *Tabakātu'l-müfessirîn*, (2005), (Muhakkiklerin mukaddimesi), s. 3.

18 Eserin muhtevasında tefsir usulüne dair bilgilere de yer verilmiştir. Bununla birlikte tabakât kitapları kategorisinde değerlendirilmesinin daha uygun olacağını düşünüyoruz.

19 Bergamalı Cevdet Bey, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, haz. Mustafa Özel, İstanbul: Kayhan Yayınları, 2002, s. 95-157. Eserle ilgili değerlendirmeler için ayrıca bkz. Bilmen, *Tabakätü'l-Müfessirîn*, c. 1, s. 180; Mustafa Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012, s. 164-165.

sonra, müellifin yaşadığı döneme kadarki müfessirlerin “mümtaz tabaka” diye adlandırdığı sahabe dönemine ilaveten on dört tabaka halinde listesini sunmuştur. Daha sonra sırasıyla her tabakaya mensup müfessirlerin ayrıntılı biyografisine geçilmiştir. Bilmen’in *Tabakâtu’l-Müfessirîn* adlı eseri birçok açıdan önemlidir. Sözgelimi, kitapta biyografileri verilen 464 müfessirin yanı sıra, son kısımda (daha önce biyografisine yer verilen ve verilmeyenleri içeren) 663 tefsir kitabının müellifleriyle birlikte bir listesi (eserlerin adına göre alfabetik sıralı) verildikten sonra, 46 tefsir ve müellifinden oluşan bir liste daha ilave edilmiş, son olarak da Kur’an ilimleri alanında telif edilmiş 489 kitap müellifleriyle birlikte zikredilmiştir.²⁰ Bir diğer husus ise, konuyla alakalı diğer eserlerde yer alan bilgilere Bilmen’in eserinde ya hiç yer verilmemesi ya da bunların kısaca geçilmesi, diğer eserlerde yer verilmeyen bazı konulara ise burada ayrıntılı olarak yer verilmesidir. Bu yönüyle, eserin bir tekrardan ziyade yeni bilgi verme amacı güttüğü söylenebilir.²¹ Eseri önemli kılan bir diğer husus da, Türk müfessirlere hem nicelik hem de nitelik olarak geniş yer ayrılmış olmasıdır.²² Ayrıca, Edirnevî ile Ömer Nasuhi Bilmen arasında geçen yaklaşık üç asırlık dönem göz önüne alındığında, Ömer Nasuhi Bilmen’in eseri bu aradaki zaman diliminde yaşamış müfessirlere de yer vermesi açısından önemli bir eserdir. Yaşadığı dönem ve aldığı eğitim itibarıyla de, kendisinden önceki tefsir mirasını bizlere nakletmesi ayrıca önemlidir.

Fazıl b. Âşûr’un (ö. 1970) *et-Tefsîr ve ricâluh* adlı eseri Türkçeye de kazandırılmıştır.²³ İçeriği ve hacmi göz önünde bulundurulduğunda tam olarak bir tabakât eseri olmamakla birlikte, makalemizdeki diğer kategorilere daha uzak olduğu için burada adını zikretmeyi tercih ettik.

2- Belli Bir Dönemi veya Coğrafyayı Ele Alan Eserler

Tefsir tarihini herhangi zamansal ya da mekânsal bir sınırlandırma yapmadan ele alan genel kapsamlı tabakât türü eserlerin yanı sıra, sadece belli bir zaman diliminde ya da coğrafyadaki tefsir faaliyetlerini ele alan eserler de vardır. Bu eserlere, telif edilişlerine göre kronolojik bir sıralama yerine, konularına göre bir sıralamayla yer vermekte yarar görüyoruz. Bu çerçevede en erken dönemi konu edinen çalışmadan başlamak suretiyle belli bir dönem veya coğrafyadaki tefsir faaliyetlerini inceleyen çalışmalardan bir seçme liste sunmaya çalışacağız. Aynı ya da benzer konuların işlendiği çalışmalar olduğunda,

20 Bkz. Bilmen, *Tabakâtu’l-müfessirîn*, c. 2, s. 799 vd. Ayrıca bkz. Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, s. 179-183.

21 Suat Yıldırım, “Ömer Nasuhi Bilmen’in Büyük Tefsir Tarihi Hakkında Bir Değerlendirme”, *Yeni Ümit Dergisi*, 2000, sy. 50, 13.09.2012, <http://www.yeniumit.com.tr/konular/detay/omer-nasuhi-bilmenin-buyuk-tefsir-tarihi-hakkinda-bir-degerlendirme#.UQ8GCPKwQ9s>.

22 Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, s. 179-183.

23 Fazıl b. Âşûr, *et-Tefsîr ve ricâluh*, Kahire: Matâbiü’l-Ezher, 1997. Türkçesi: *Anahatlarıyla Tefsir Tarihi*, çev. Bahattin Dartma ve Ömer Pakiç, İstanbul: Ragbet Yayınları, 2007.

daha genel muhtevalı çalışmalara öncelik verecek, kapsamı aynı/yakın olan çalışmalardan ise daha önce yapılanı önce zikredeceğiz. Böylece sunulmuş olan listenin, Hz. Peygamber'den günümüze gelinceye kadar süregelen tefsir faaliyetleriyle ilgili olarak yapılan çalışmaların, hangi dönemler ya da bölgeler üzerinde yoğunlaştığı konusunda bir fikir verebileceğini düşünüyoruz.

İsmail Cerrahoğlu, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968.²⁴

Suat Yıldırım, *Peygamberimizin Kur'an'ı Tefsiri*, İstanbul: Yeni Akademi Yayınları, 2006.²⁵

Mehmet Sürmeli, *Sahabenin Kur'an Anlayışı*, İstanbul: Mavi Yayıncılık, 2006.²⁶

Hüseyin Küçükcalay, *Abdullah b. Mesud ve Tefsir İlmindeki Yeri*, Konya: Deniz Kuşları Matbası, 1971.²⁷

Durak Pasmaz, "Übey İbn Ka'b ve Tefsirdeki Yeri", Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 1992.

Abdulkadir Karakuş, "Übey b. Ka'b, İlmî Şahsiyeti, Kıraati ve Tefsirdeki Metodu", Doktora tezi, Selçuk Üniversitesi, 1999.

Durak Pasmaz, "Zeyd b. Sabit ve Kur'an İlimlerindeki Yeri", Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 1986.

İbrahim Taşçı, "Zeyd b. Sabit ve Kur'an-ı Kerim'e Hizmeti", Doktora tezi, Selçuk Üniversitesi, 1999.

Davut Şahin, "Hz. Ömer'in Kur'an Anlayışı ve Yorum Yöntemi", Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2009.

Gökhan Atmaca, "Hz. Ömer'in Kur'an-ı Kerim Anlayışı ve Tefsir İlmine Katkıları", Doktora tezi, Sakarya Üniversitesi, 2009.

Muhammet Ali Erdal, "Hz. Ömer'in Tefsir Rivayetleri", Yüksek lisans tezi, Çukurova Üniversitesi, 2011.

Serpil Başar, *Kur'an'ın İlk Kadın Yorumcuları*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.²⁸

Hatice Görmez, "Hz. Aişe'nin Tefsir Rivayetleri", Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2006.

24 "Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Tefsir Hareketine Hız Veren Âmiller" adıyla sunulan doktora tezinin (Ankara Üniversitesi, 1960) yayımlanmış halidir.

25 "Hz. Peygamber'in Tefsiri" adıyla sunulan doktora tezinin (Atatürk Üniversitesi, 1972) yayımlanmış halidir.

26 Aynı ad altında sunulan doktora tezinin (Ankara Üniversitesi, 2003) yayımlanmış halidir.

27 Aynı ad altında sunulan doktora tezinin (Ankara Üniversitesi, 1970) yayımlanmış halidir.

28 "Erken Dönemde (Hicrî 1. Asır) Kadınların Kur'an Yorumuna Katkıları" adıyla sunulan doktora tezinin (Dokuz Eylül Üniversitesi, 2010) yayımlanmış halidir.

Nilgöl Öztürk, "Hz. Aişe ve Tefsir İlmindeki Yeri", Yüksek lisans tezi, Haran Üniversitesi, 2007.

Ali Akay, "Tâbiûn Döneminde Tefsir Hareketleri", Yüksek lisans tezi, Haran Üniversitesi, 1996.

Fatih Kesler, *Mekke Tefsir Ekolü*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2005.

Nur Ahmet Kurban, "Mekke Ekolü'nün Oluşumu ve Kur'an Tefsirindeki Yeri", Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2008.

Fatih Kesler, *Irak Tefsir Ekolü*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2005.

Fatih Kesler, *Medine Tefsir Ekolü*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2005.

Nihat Uzun, *Hicri II. Asırda Siyaset-Tefsir İlişkisi*, İstanbul: Pınar Yayınları, 2011.²⁹

Mustafa Kurt, "Hicri III. Asırdaki Tefsir Çalışmaları ve İbn Kuteybe'nin Tefsir Anlayışı", Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 1990.

Müsâid Müslim Abdullah, *Gelişme Döneminde Tefsir*, çev. Muhammed Çelik, İstanbul: Yeni Akademi Yayınları, 2006.

İshak Özgel, "Büyük Selçuklu Dönemi Müfessirleri", Yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, 1996.

Mustafa Yavuz, "Anadolu Selçuklular Dönemi Müfessirleri", Yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, 1997.

Muhammed Abay, "Osmanlı Dönemi Müfessirleri", Yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, 1992.

Ziya Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları (Kuruluşundan XI/ XVI. Asrın Sonuna Kadar)*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.³⁰

İshak Doğan, *Osmanlı Müfessirleri*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.

Mustafa Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.

Cüneyt Sapanca, "Osmanlılarda Tefsir Usulü Çalışmaları", Yüksek lisans tezi, İstanbul 2007.

Ebü'l-Ulâ Mardin, *Huzur Dersleri*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1951.

Salih Çavuşoğlu, "Osmanlı İmparatorluğunda Padişah Huzurunda Yapılan Tefsir Dersleri", Yüksek lisans tezi, Ondokuzmayıs Üniversitesi, 2010.

Murat Kaya, "Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Kadar (1839-1908) Matbu Türkçe Kur'an-ı Kerim Tercüme ve Tefsirleri", Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2001.

29 Aynı ad altında sunulan doktora tezinin (Uludağ Üniversitesi, 2008) yayımlanmış halidir.

30 Merhum Ziya Demir tarafından aynı ad altında hazırlanan doktora tezinin (Marmara Üniversitesi, 1994) yayımlanmış halidir.

Suat Mertoğlu, "Osmanlı'da II. Meşrutiyet Sonrası Modern Tefsir Anlayışı (Sırat-ı Müstakim ve Sebülü'r-Reşad Dergisi Örneği: 1908-1914)", Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2001.

Mehmet Zorlu, "İkinci Meşrutiyet Dönemi (1908-1918) Tefsir Hareketleri", Yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, 2002.

Mehmet Okuyan, "XX. Asrın İlk Yarısındaki Türk Müfessirleri", Yüksek lisans tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 1990.

Ahmet Bedir, *Yitik Masumiyet: Son Asır Türk Aydınının Kur'an'a Bakışı*, İstanbul: Merkur Yayınları, 2003.

Süleyman Karacelil, "Cumhuriyet Dönemi Tefsir Hareketleri (Türkçe Tefsirler Bağlamında)", Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2004.

R. Adeviye Akbulut, "1919-1936 Yılları Arasında Türkiye'deki Tefsir Hareketleri", Doktora tezi, Harran Üniversitesi, 2002.

Bekir Dağcı, "1950-1960 Arası (Demokrat Parti Dönemi) Türkiye'de Kur'an Araştırmaları", Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2010.

Tuncer Alp, "Türkiye'de Modern Tefsir Arayışları", Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2007.

Mustafa Öztürk, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Meal ve Tefsirin Serencamı*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.

İffet Şarkâvî, *Çağla Yüzleşmede Dinî Düşünce: Modern Dönem Tefsir Çalışmaları Üzerine Analitik Bir İnceleme*, çev. Orhan Atalay, Veysel Güllüce, Erzurum: Ekev, 2001.

Halil Çiçek, *20. Asırda Kur'an İlimleri Çalışmaları*, İstanbul: Timaş, 1996.

Talha Erdem, "Çağdaş Tefsir Tasavvuru", Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2007.³¹

J.J.G. Jansen, *Kur'an'a Bilimsel-Filolojik-Pratik Yaklaşımlar*, çev. Halilrahmân Açar, Ankara: Fecr Yayınları, 2000.

J.M.S. Baljon, *Kur'an Yorumunda Çağdaş Yönelimler*, çev. Şaban Ali Düzgün, Ankara: Fecr Yayınevi, 2000.

İsmail Albayrak, *Klasik Modernizmde Kur'an'a Yaklaşımlar*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004.

Fethi Ahmet Polat, *Çağdaş İslam Düşüncesinde Kur'an'a Yaklaşımlar*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.³²

31 Bu tez *İlahiyat Fakülteleri Tezler Kataloğu*'ndaki listede (Bkz. İsmail E. Erünsal, Mustafa Bırol Ülker ve Çardaklı, Fatih, *İlahiyat Fakülteleri Tezler Kataloğu (1953-2010)*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2012, s. 718) ve İSAM'ın İlahiyat fakülteleri tezler kataloğu veri tabanında yer almakla birlikte, YÖK'ün Ulusal Tez Merkezi veri tabanında yer almamaktadır.

32 Aynı ad altında sunulan doktora tezinin (Selçuk Üniversitesi, 2000) yayımlanmış halidir.

Abdülhamit Birişik, *Hind Alt Kıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2001.³³

Şehmus Demir, *Kur'an'ın Yeniden Yorumlanması: Batıyla Münasebetin Kur'an Yorumuna Yansımaları*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2012.³⁴

Selahattin Sönmezsoy, *Kur'an ve Oryantalistler*, Ankara: Fecr Yayınları, 1998.

Suat Mertoğlu, *Almanca Yapılmış Kur'an Çalışmaları*, Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 1992.

Esma Atay, *İlk Dönem İngiliz Oryantalistlerin Kur'an Çalışmaları: W. Muir ve D. S. Margoliouth Örneği*, Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2006.

Hüseyin Yaşar, *Alman Oryantalizminde Kur'an'a Bakış*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2010.

Hüseyin Polat, "Alman Oryantalistlerin Kur'an ve Tefsir Çalışmaları", Yüksek lisans tezi, Fırat Üniversitesi, 2011.

Alau Adilbayev, "Rus Oryantalistlerin Kur'an Çalışmaları", Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2000.

İsmail Bardhi, "1918-1988 Yılları Arasında Bosna-Hersek ve Kosova'da Tefsir Sahasında Yapılan Çalışmaların Değerlendirilmesi", Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 1992.

Nur Ahmet Kurban, "Yirminci Yüzyılda Uygurca Kur'an Çalışmaları", Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2002.

Mehman İsmayilov, "20. Yüzyılda Azerbaycan'da Yapılan Kur'an ve Tefsir Çalışmaları", Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2002.

Harun Çevik, "Mısır'da Çağdaş Tefsir Hareketi ve Mahmud Şeltut Örneği", Yüksek lisans tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2003.

Mohamed Nagıb Nasrat, "Başlangıçtan Günümüze Libya'da Tefsir Hareketleri", Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2003.

İsmail Shovkhalov, "Kur'an-ı Kerim'in Rusça Tercümeleleri", Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2006.

Edmir Maxharri, "XX. Yüzyılda Arnavutlukta Tefsir İle Meal Çalışmaları ve Tanınmış Müfessirler", Yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, 2010.

33 "Hind Alt Kıtasında Urduca Tefsirler ve Ehl-i Kur'an Okulu" başlıklı doktora tezinin (Marmara Üniversitesi, 1996) yayımlanmış halidir.

34 "Kur'an'ın Yeniden Yorumlanması Düşüncesinin Batıyla Münasebet Bağlamında Ele Alınışı" başlıklı doktora tezinin (Atatürk Üniversitesi, 2002) yayımlanmış halidir.

3- Ekol ve Mezhep Sistematiğine Göre Telif Edilen Eserler

Tefsir faaliyetlerinin müfessirlerin yaklaşımına, mensup olduğu ekol ya da mezhebe göre tasnif edildiği eserler de vardır. Bu telif türünün XX. asrın başlarından itibaren ortaya çıktığı ve yaygınlaştığı görülmektedir. Bu eserlerden bir kısmı, herhangi bir sınırlandırma getirmeksizin tefsir tarihinin tamamını ele alan genel kapsamlı eserlerdir. Bunların da büyük bir kısmının içeriği tamamen kategorik olmayıp, Hz. Peygamber, sahabe, tabiîn ve tedvin dönemi başlığı altında anlatılanlar kronolojik, bundan sonrası ise kategoriktir. Ayrıca *Kur'an'a Yaklaşımlar*, *Kur'an'a Yönelişler* gibi adlar altında telif edilen ve gerek adı gerekse de muhtevası itibarıyla tamamen kategorik eserler de bulunmaktadır.³⁵

Tefsir tarihinin tamamını ekol sistematiğine göre inceleyen eserlerin yanı sıra, sadece belli bir tefsir ekolünü bütün olarak ya da bir ekolün belli bir dönemdeki tefsir faaliyetlerini ele alanlar da vardır. Buradan hareketle ekol ve mezhep sistematiğine göre telif edilen eserleri, "Tefsir Tarihini Ekol Sistematiğine Göre Ele Alan Eserler" ve "Belli Bir Ekolü Ele Alan Eserler" şeklinde iki alt başlık halinde incelemeyi uygun görüyoruz.

a- Tefsir Tarihini Ekol Sistematiğine Göre Ele Alan Eserler

Müstakil olarak tefsir tarihini konu edinen eserler arasında ekol ve mezhep sistemine göre telif edilen ilk eser Goldziher'in, (ö. 1921) Türkçeye *İslâm Tefsir Ekolleri* şeklinde tercüme edilen *Die Richtungen der islamischen Koranauslegung* adlı kitabıdır. Eserin "Tefsirde İlk Merhale" başlıklı birinci bölümünde Kur'an kıraatleri, yedi kıraat, şaz kıraatler; "et-Tefsîr bi'l-Mesûr" başlıklı ikinci bölümde rivayet tefsirinin doğuşu, Abdullah b. Abbas'ın tefsiri ile Taberî ve tefsiri ele alınmıştır. "Kelâmî Tefsir" başlıklı üçüncü bölüm, Mutezile ve tefsiri, Zemaşerî ve *Keşşâf* Tefsiri, Mutezile'nin kelâmî problemlere yaklaşımı, inançla ilgili konularda çekimser kalanlar konularını içermektedir. "Tasavvufî Tefsir" başlıklı dördüncü bölümde vahdet-i vücudçuluk, İhvan-ı Safa, Gazzâlî ve bâtunî tefsir, İbn Arabî ve tefsir yöntemi işlenmiştir. "Mezhebî Tefsir Ekolü" başlıklı beşinci bölümde Şîî Tefsir Ekolü ele alınmıştır. Son olarak "Modernist Tefsir Ekolü" başlıklı altıncı bölümde Hind İslam Modernistleri, Mısır İslam Modernistleri, Menar Okulu ve Tefsir Yöntemi hakkında değerlendirmelerde bulunulmuştur.³⁶

İsmail Cerrahoğlu'nun *Tefsir Tarihi* adlı eseri de, ekol ve mezhep tarzında

35 Bu tür tefsir yönelişlere göre telif edilen eserlerin listesi için bkz. Birşik, "Müfessir", s. 499-500.

36 Kitabın içeriği Arapça tercümesi ile Türkçe tercümesini karşılaştırmak suretiyle verilmiştir. Bkz. Ignaz Goldziher, *Mezâhibü't-tefsîri'l-İslâmi*, çev. Abdülhalim en-Neccâr, Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1955, s. 6-12; Goldziher, *İslâm Tefsir Ekolleri*, çev. Mustafa İslamoğlu, İstanbul: Denge Yayınları, 1997, s. 3-6.

yazılmıştır. Cerrahoğlu'nun kitabının içeriği ana hatlarıyla şu şekildedir:³⁷ Eser, giriş ve iki ana bölümden oluşmaktadır. Girişte, Kur'an-ı Kerim'in özellikleri, tefsir ve tevil terimlerinin anlamları, tefsir ve tercüme arasındaki fark, Kur'an-ı Kerim'in tefsirine duyulan ihtiyaç üzerinde durulmuştur. Birinci bölümde, Hz. Peygamber, sahabe, tâbiîn devri tefsir faaliyetleri ve tâbîiler devrinden sonraki (tedvin dönemi) tefsir hareketleri incelenmiştir. Eserin tefsir ekolleri niteliğinde olan ikinci bölümü, lügatçılara göre tefsir başlığıyla başlamaktadır. Daha sonraki kısımda, fırka tefsirleri ele alınmış ve burada Mutezile, Şia ve Haricîlerin tefsirdeki yeri üzerinde durulmuştur. Üçüncü kısımda tasavvûfî; dördüncü kısımda felsefî; beşinci kısımda fikhî tefsirler; altıncı kısımda rivayet ve dirayet tefsirleri ve son olarak yedinci kısımda günümüzdeki tefsir hareketleri incelenmiştir. Eser, ekol temelli tefsir tarihi yazımında ülkemizdeki ilk ve en kapsamlı çalışma olması ve yayımlandığından bu yana tefsir tarihi konusunda doldurduğu boşluk itibarıyla önemlidir.

Tefsir tarihi alanında eser verenlerden birisi de Muhsin Demirci'dir.³⁸ Demirci'nin eseri zaman olarak daha sonra telif edilmiş olması sebebiyle bazı açılardan farklılıklar taşımaktadır. Ayrıca müellifi tarafından sürekli geliştirilerek yayımlanması sebebiyle dinamik bir yapı arz ettiği söylenebilir. Dört bölümden oluşan eserin Giriş kısmında Kur'an'ın inzâli ve kitaplaşma süreci üzerinde durulmuştur. "Tefsirin Tanımı ve Niteliği" başlıklı birinci bölümde ilk olarak tefsir, tevil ve tercüme kavramları tahlil edilmiştir. Daha sonra ikinci kısımda tefsirin konusu, gerekliliği ve müfessirin şartları ele alınmıştır. Bu bölümün üçüncü kısmında ise Kur'an'ı farklı yorumlamanın sebepleri üzerinde durulmuştur. "Tefsirin Doğuşu ve Gelişimi" başlıklı ikinci bölüm iki ana kısma ayrılmıştır. "Tefsirin Doğuşu" olarak belirlenen birinci kısım Hz. Peygamber, sahabe ve tâbiîn tefsirine dâirdir. "Tefsirin Tedvini" olarak isimlendirilen ikinci kısımda, tefsirin hadislerle birlikte, müstakil olarak tedvininden sonra tedvin döneminin ilk müfessirleri ve tefsirleri incelenmiştir. "Tefsir Çeşitleri" başlıklı üçüncü bölüm iki temel kısma ayrılmıştır. "Mevzîî Tefsir" başlıklı ilk kısım icmâlî ve tafsilî tefsir olarak ikiye ayrılmıştır. "Tafsîlî Tefsir" başlığı altında, rivayet ve dirayet tefsirleri incelenmiştir. Bu bölümün ikinci kısmı ise, "Mevzûî Tefsir"e ayrılmıştır. Eserin "Tarihten Günümüze Tefsir Ekolleri" başlıklı dördüncü bölümü altı kısımdan ibarettir. Birinci kısımda mezhebî tefsir ekolü ele alınmış ve bu çerçevede Ehl-i Sünnet, Mutezile, Şia ve Haricîlerin tefsiri incelenmiştir. İkinci kısmın konusu işârî tefsir ekolüdür. Üçüncü

37 Bkz. İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1998, c. 1, s. 553-555; c. 2, s. 509-510. Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü* kitabının "Tefsir Tarihi" bölümünde de buna benzer bir tasnife yer vermiştir. Bkz. *Tefsir Usulü*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989, s. 4-5, 210-319.

38 Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (bundan sonra MÜİFV) Yayınları, 2010.

kısımda, fikhî tefsir, dördüncü kısımda ilmî tefsir, beşinci kısımda ictimâî tefsir ve altıncı kısımda modernist tefsir ekolü ele alınmıştır.

Celal Kırca, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'an'a Yönelişler* adlı kitabında (İstanbul: Marifet Yayınları, 2009) herhangi bir sınırlandırma getirmeksizin genel olarak tefsir tarihini ekol sistematiğine göre ele almaktadır. Bu eserin önceki iki eserden farkı, gerek adı gerekse de muhtevası itibariyle tamamen kategorik bir nitelik arz etmesi, diğer bir deyişle, tefsir tarihini, ekoller perspektifinden ele almasıdır. Kitabın giriş mahiyetindeki birinci bölümünde, Kur'an-bilgi ilişkisi, yorumun zorunluluğu ve bağlayıcılığı, Kur'an'a yöneliş farklılıkları ve sebepleri üzerinde durulmuştur. İkinci bölüm ise Kur'an'a yönelişlere ayrılmıştır. Bu çerçevede şu yönelişler ele alınmıştır: Fikhî, Kelâmî (Şii, Haricî, Cebriyeci, Mutezili ve Sünnî Yöneliş), tasavvufî, felsefî, filolojik, edebî, kıssacı, etnik, bilimsel, sosyolojik, ilhâdî, psikolojik, iktisadî ve kavramsal yöneliş.

Mustafa Öztürk'ün *Tefsir Tarihi Araştırmaları* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005) adlı eseri, yazarın tefsir tarihiyle ilgili daha önce yayımlanmış makalelerinin konusal yakınlıkları dikkate alınarak bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Kitap, adı ve içeriğindeki makaleler itibariyle tefsir tarihi araştırması niteliği taşımaktadır. Ayrıca her ne kadar ekol sistematiğine göre yazılmış bir kitap olmasa da, makalelerin büyük çoğunluğu ekollerini incelemesi nedeniyle ekol sistematiğine göre telif edilen bir eser olarak değerlendirilebilir.

Ahmet Şerbâsî'nin Türkçeye Hz. Peygamber'den Günümüze Tefsir Ekolleri (çev. Mustafa Özcan, İstanbul: Özgü Yayınları, 2010) olarak tercüme edilen kitabı da bütün tefsir ekollerini ele almamakla birlikte bu bağlamda zikredilebilecek diğer bir eserdir.

Bu başlık altında, son olarak Mehmet Akif Koç ve İsmail Albayrak'ın editörlüğünde hazırlanan ve iki cilt olarak yayımlanan *Tefsirde Akademik Yaklaşımlar* adlı kitaptan söz etmek istiyoruz. On dokuz yazar tarafından kaleme alınan ve 22 makaleden oluşan eserde, tefsir tarihi; Kur'an ve tefsir konusunda tarihsel süreçte görülen farklı yaklaşımlar çerçevesinde ele alınmaktadır. Eser, Türkiye dışından da araştırmacıların katkı sunduğu müşterek bir çalışma olmasının yanı sıra, yapısı itibariyle de farklı bir özelliğe sahiptir. Zira ekol ve mezhep sistematiğine göre telif edilmekle birlikte, eserde ekol ve yaklaşımlar ne sadece kronolojiye ne de sadece ekol ve yaklaşım mantığına göre tasnif edilmiştir. Aksine, kısmen ekol ve yaklaşım, kısmen de zaman ve mekân dikkate alınmıştır. Nitekim eserin birinci bölümünde mezhep odaklı yaklaşımlar,³⁹

39 Bu bölüm şu yazılardan oluşmaktadır: M. Akif Koç, "Tefsirde Keyfilğin Çaresi: Tefsir Rivayetleri"; Aslan Habibov, "Şii Tefsir Gelenegi"; İsmail Albayrak, "Harici-İbadi Tefsir Üzerine Genel Bir Değerlendirme"; Mustafa Öztürk, "Tefsirde Mutezile Ekolü"; İsmail Albayrak, "Harici-İbadi Tefsir Üzerine Genel Bir Değerlendirme". Bkz. Mehmet Akif Koç ve Albayrak, İsmail (eds.), *Tefsirde Akademik Yaklaşımlar*, Ankara: Otto Yayınları, 2013, c. 1, s. 43-181.

ikinci bölümde içerik odaklı yaklaşımlar,⁴⁰ üçüncü bölümde ise zaman ve mekân odaklı yaklaşımlar⁴¹ incelenmiştir. Müşterek bir çalışmanın ürünü olması ve tefsirle ilgili yaklaşımları, şimdiye kadar telif edilen eserlerden farklı bir yapıda ele alması yönüyle, söz konusu kitabı tefsir tarihi çalışmalarına yeni açılımlar sağlamaya aday olarak nitelemek mümkündür.

b- Belli Bir Ekolü Ele Alan Çalışmalar

Ali Parlak, "Tefsir Tarihinde Zahirilik ve Zahiri Tefsir Geleneği", Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2009.

Mevlüt Güngör, *Kur'an Tefsirinde Fıkhî Tefsir Hareketi ve İlk Fıkhî Tefsir*, İstanbul: Kur'an Kitaplığı, 1996.

Hüseyin Emin Sert, "Tefsir Tarihinde Fıkhî Tefsirler ve İmam Şafii'ye Nispet Edilen Ahkamü'l-Kur'an", Yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi, 1996.

Mustafa Çetin, *Tefsirde Dirayet Metodu*, y.y., ts.⁴²

Ali Bulut, "Hicrî İlk Üç Asırda Kur'an Filolojisine Dair Eser Veren İlim Adamları ve Eserleri", Yüksek lisans tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 1999.

Mustafa Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010.⁴³

40 Bu bölüm, "Konu Merkezli Yaklaşımlar", "Dil Merkezli Yaklaşımlar" ve "Oryantalistik Çalışmalar Merkezli Yaklaşımlar" olmak üzere üç kısımdan teşekkül etmektedir. "Konu Merkezli Yaklaşımlar" kısmı şu altı yazıyı içermektedir: Selim Türkan ve Süleyman Gezer, "Fıkhî Tefsir Geleneği"; Murat Sülün, "Tefsir İlmî Açısından Kur'an-ı Kerim'e İşari Yaklaşımlar"; Esra Gözeler, "Konulu Tefsir"; Faruk Tuncer, "Tenasüb (Tematik) Merkezli Tefsirlere Genel Bir Bakış"; Şehmus Demir, "Kur'an'ın Bilimsel Verilerle Yorumlanması: Tarihsel Süreç ve Değerlendirme"; Hatice Şahin, "İslami Feminizm ve Feminist Kur'an Okumaları Üzerine Bir Değerlendirme" (bkz. c. 1, s. 185-322). "Dil Merkezli Yaklaşımlar" kısmında ise dört yazı yer almaktadır: Mustafa Karagöz, "Dil Merkezli Tefsir Çalışmaları"; Mehmet Emin Maşalı, "Kıraat-Tefsir İlişkisi"; M. Akif Koç, "Kur'an Kıraatinde Türklere Özgü Mahalli Okuyuş Sorunu"; Zülfikar Durmuş, "Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meallerine Genel Bir Bakış" (bkz. c. 1, s. 323 - c. 2, s. 61). "Oryantalistik Çalışmalar Merkezli Yaklaşımlar" başlıklı üçüncü kısım iki yazıyı ihtiva etmektedir: İsmail Albayrak, "Batı'da Son Dönem Kur'an Çalışmalarına Genel Bir Bakış"; M. Akif Koç, "Batılı Kur'an ve Tefsir Araştırmalarının Türkiye'ye Etkisi Üzerine Bir Deneme" (bkz. c. 2, s. 63-128).

41 Bu bölüm, altı yazıdan teşekkül etmektedir: İshak Özgel, "Osmanlı Dönemi Tefsir Faaliyetleri"; Necmettin Gökür, "Modern Türkiye'de Kur'an'a Yaklaşımlar"; Ömer Özsoy, "Türkiye'de Kur'an Hermeneutiği Tartışmaları -Bir Soykütüğü Denemesi-"; İsmail Albayrak, "Hint Alt Kıtası Tefsir Çalışmaları: Sir Seyyid Ahmed Han ve Hamiddüddin Ferahi ile Emin Ahsen İslahi Örneği"; Ali Ünsal, "Endonezya'da Tefsir Çalışmaları"; Andrea Brigaglia, "Batı Afrika'da Tefsir Çalışmaları ve İslami İlimler Tarihi" (bkz. c. 2, s. 131-323).

42 Merhum Mustafa Çetin'in doktora tezinin (Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir 1984), yayımlanmış halidir.

43 "Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı (Hicri İlk Üç Asır)" başlıklı doktora tezinin (Erciyes Üniversitesi, 2009) yayımlanmış halidir.

İsmail Aydın, *Kur'an'ın Filolojik Yorumu: Tarihsel Gelişim ve Sorunlar*, İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2012.⁴⁴

Mustafa Oktay Gamga, "Filolojik ve Edebî Tefsirler", Yüksek lisans tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2002.⁴⁵

Yasin Pişgin, "Kur'an'a Göre Akıl ve Akılcılığın Kur'an Tefsirine Etkisi", Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2008.

Mustafa Bilgin, "Tefsirde Mu'tezile Ekolü", Doktora tezi, Uludağ Üniversitesi, 1991.

Burhan Atsız, "Mu'tezile ve Tefsir Metodu", Yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi, 1997.

Mustafa Öztürk, *Kur'an'ın Mutezili Yorumu: Ebû Müslim el-İsfahânî Örneği*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.

Süleyman Ateş, *İşârî Tefsir Ekolü*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974.

Ahmet Çelik, *Tarihi Süreçte Bâtınî ve İşârî Yorum*, İstanbul: Aktif Yayınevi, 2008.

Yunus Emre Gördük, *Tarihsel ve Metodolojik Açından İşari Tefsir*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2013.

Mahmut Ay, *Kur'an'ın Tasavvufî Yorumu –İbn Acîbe'nin el-Bahru'l-Medîd Adlı Tefsiri-*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2011.⁴⁶

Mustafa Öztürk, *Kur'an ve Aşırı Yorum: Tefsirde Bâtınîlik ve Bâtınî Te'vil Gelenegi*, Ankara: Kitâbiyât, 2003.

Celal Kırca, *Kur'an ve Modern Bilimler*, İstanbul: Marifet Yayınları, 1981.⁴⁷

Veysel Güllüce, *Bilimsel Tefsirde Usul*, Erzurum: Aktif Yayınevi, 2007.

Süleyman Gezer, *Kur'an'ın Bilimsel Yorumu: Bir Zihniyet Tahlili*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009.

Mustafa Kurukız, "Bilimsel Tefsir Anlayışı ve Gazali", Yüksek lisans tezi, Rize Üniversitesi, 2011.

44 "Filolojik Tefsirin Doğuşu ve Gelişimi" başlıklı doktora tezinin (Dokuz Eylül Üniversitesi, 2010) yayımlanmış halidir.

45 Bu tez *İlahiyat Fakülteleri Tezler Kataloğu*'ndaki listede (s. 722) ve İSAM'ın İlahiyat fakülteleri tezler katalogu veri tabanında yer almakla birlikte, YÖK'ün Ulusal Tez Merkezi veri tabanında yer almamaktadır.

46 "Ahmed b. Acîbe ve İşârî Tefsir Açısından 'el-Bahru'l-Medîd'" başlıklı doktora tezinin yayımlanmış halidir. Tezin "İşari Tefsire Genel Bir Bakış" başlıklı ikinci bölümde işari tefsir ayrıntılı olarak incelenmiştir. Bkz. Mahmut Ay, "Ahmed b. Acîbe ve İşârî Tefsir Açısından 'el-Bahru'l-Medîd'", Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2010, s. 56-119.

47 'İlmî Tefsir Hareketi' başlıklı doktora tezinin (Uludağ Üniversitesi, 1984) yayımlanmış halidir.

İsmail Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2003.

Mustafa Ünver, *Hurufilik ve Kur'an: Nesimî Örneği*, Ankara: Fecr Yayınevi, 2003.

Yakup Kansızoğlu, *Şifreci Yanılgı: Hurufilik Tasavvuru/Harf Gizemciliği ve Kur'an Yorumuna Olan Etkileri*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2004.⁴⁸

Hadiye Ünsal, *Tefsirde Heterodoksi: Kâdiyânîlik ve Kur'an*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011.⁴⁹

Orhan Atalay, *20. Yüzyıl Tefsir Akımı -İçtimâî Tefsir-*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2004.

Burhan Atsız, "Modern Dönemde Kur'an'a Yaklaşımlar Bağlamında Edebi Tefsir Metodu ve Emin el-Huli", Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 2008.

Şahin Güven, *Konulu Tefsir Metodu*, İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2012.⁵⁰

Mehmet Işık, "Bir Metot Olarak Konulu Tefsir", Yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, 1998.

A. Cüneyt Eren, *Konulu Tefsir Metodu: Kur'an-ı Kerim'in Anlaşılmasında Yeni Bir Yaklaşım*, İstanbul: Nil Yayınları, 2000.

Ahmed Muhammed ez-Zahrâni, *Örneklerle Konulu Tefsir*, çev. Fatih Kesler, Ankara: Akçağ Yayınları, 2002.

Ömer Dumlu, *İbn Teymiye ve Konulu Tefsir*, İzmir: Anadolu Yayınları, 1999.

Davut Aydüz, *Tefsir: Tarihi, Çeşitleri ve Konulu Tefsir*, İstanbul: Işık Yayınları, 2004.

Muhsin Demirci, *Konulu Tefsire Giriş*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006.

Mohammad Sharif İbrahimi, "Kur'âniyyun Ekolünün Tefsir Anlayışı", Yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, 2010.

Mustafa Öztürk, *Çağdaş İslam Düşüncesi ve Kur'ancılık*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.

Şevket Kotan, *Kur'an ve Tarihselcilik*, İstanbul, Beyan Yayınları, 2001.⁵¹

İshak Özgel, "Tarihselcilik Bağlamında Kur'an'ın Tarihsel Yorumu", Doktora tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2002.

48 "Hurufilik Tasavvuru ve Kur'an Yorumuna Olan Etkileri" adlı yüksek lisans tezinin (Marmara Üniversitesi, 2003) yayımlanmış halidir.

49 Mevlana Muhammed Ali'nin "The Holy Qur'an' Adlı Meal-Tefsiri Üzerine Bir İnceleme" başlıklı yüksek lisans tezinin (Çukurova Üniversitesi, 2010) yayımlanmış halidir.

50 "Tefsir Çalışmalarında Konulu Tefsir Metodu" başlıklı yüksek lisans tezinin (Erciyes Üniversitesi, 1996) yayımlanmış halidir.

51 "Kur'an ve Tarihsellik Tartışmaları" başlıklı doktora tezinin (Ankara Üniversitesi, 2001) yayımlanmış halidir.

Hamdullah Bayram Öztürk, "Kur'an-ı Kerim Açısından Tarihselci Yaklaşım", Doktora tezi, Sakarya Üniversitesi, 2003.

Recep Demir, *Kur'an Tefsirinde Tarihselci Yöntem*, İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2013.⁵²

Hacı Yusuf Yılmazoğlu, "Kur'an Tefsirinde Bağlamsalci Yaklaşım: Nasr Hâmid Ebû Zeyd Örneği", Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2006.

Aslan Habibov, "İlk Dönem Şii Tefsir Anlayışı", Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2007.

Mustafa Şentürk, *Kur'an'ın Sünnî ve Şii Yorumu -İbn Atıyye ve Tabresî Örneği-* İstanbul: İnsan Yayınları, 2010.

Hatice Ergün, "Alevî-Bektaşî Kültüründe Kur'an-ı Kerim Anlayışı", Yüksek lisans tezi, Fırat Üniversitesi, 2010.

Abdülhamit Birışık, *Sosyalist Müfessir Ubeydullah Sindî'nin Dinî-Siyâsî Düşüncesi ve Tefsiri*, Bursa: Emin Yayınları, 2012.⁵³

B- Müstakil Olmayan Eserler

1- Tefsir Mukaddimeleri

Müfessirler genelde, tefsirlerinin mukaddimelerinde, uyguladıkları yöntem ve yaklaşımın yanı sıra, tefsir usulü, Kur'an tarihi ve tefsir tarihi hakkında bilgi verirler. Ayrıca kitapların mukaddimeleri, ait oldukları ilmî disiplinin tarihî gelişimini izlememize imkân tanır.⁵⁴ Dolayısıyla, tefsirlerin mukaddimelerinin tefsirin gelişim seyrinin izlerini taşıyan birer belge niteliğinde olmalarının yanı sıra, tefsir mukaddimelerinden bir kısmı bizatihi tefsir tarihiyle ilgili bilgiler de sunmaktadır. Buradan hareketle, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi telif ve tercüme tefsir mukaddimelerinde yer alan ve tefsir tarihini ilgilendiren konular hakkında bilgi vermek uygun olacaktır. İlk olarak, tercüme, daha sonra da telif tefsirler ele alınacaktır.

Taberî'nin (ö. 310/923) Türkçeye tercüme edilen⁵⁵ tefsirinin mukaddimesinde tefsir tarihine ilişkin kısa da olsa bazı bilgiler sunulmuştur. Taberî bu

52 Aynı ad altında sunulan doktora tezinin (Selçuk Üniversitesi, 2004) yayımlanmış halidir.

53 Eser adından da anlaşılacağı üzere, Ubeydullah Sindî'nin dinî, siyasi düşüncesini ve tefsirini konu edinmektedir. Bununla birlikte, eserin birinci bölümü Ubeydullah Sindî'nin mensup olduğu Diyoğendî ekolünün dinî, ilmî ve siyasi faaliyetlerini ve bu meyanda söz konusu ekole mensup ilim adamlarının Kur'an ve tefsir çalışmalarını ihtiva etmesi nedeniyle müstakil olarak bir ekol hakkında yazılmış olmasa da, bu başlık altında zikredilmesi gereken bir eserdir.

54 İbrahim Hilmi Karlı, "Tarihsel Gelişimleri İtibariyle Tefsir Mukaddimelerine Dair Bir İnceleme", *Atatürk Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, sy. 20, s. 227, 256.

55 Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Taberî Tefsiri*, çev. Kerim Aytekin ve Hasan Karakaya, İstanbul: Hisar Yayınevi, 1996. Taberî'nin tefsirinin Sabûnî tarafından hazırlanan muhtasarı da Türkçeye tercüme edilmiştir (çev. Mehmet Keskin, İstanbul: Ümit Yayıncılık, ts.).

çerçevede sahabenin tefsir konusundaki yaklaşımıyla, tefsir konusunda çekingen davranan tabiîn âlimlerine ve bazı sahâbî ve tabiîn âlimlerinin tefsir konusundaki bilgilerine dair rivayetler zikretmektedir.⁵⁶

İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri* olarak Türkçeye tercüme edilen tefsirinin mukaddimesinde tefsir tarihine ilişkin bulunan bilgilerin⁵⁷ yanı sıra, mütercimlerin hazırladığı mukaddimede de⁵⁸ tefsir tarihiyle ilgili bazı malumatlar yer almaktadır.

Kâsımî (ö. 1914), *Mehâsinü't-te'vîl* adlı tefsirinin Türkçeye *Tefsir İlminin Temel Meseleleri* şeklinde tercüme edilen ve müstakil olarak yayımlanan mukaddimesinde İbn Haldûn'un, kıraat ve tefsir ilimlerinin doğuşu ve gelişimi hakkında verdiği kısa, fakat özlü bilgileri ve onun yaptığı ikili tasnifi aynen nakletmiştir.⁵⁹ Kâsımî ayrıca, müfessirlerin derecelerine⁶⁰ ve Muhammed Abduh'tan (ö. 1905) nakilde bulunmak suretiyle tefsir şekillerine dair kısa bilgiler sunmuştur.⁶¹

Türkçeye tercüme edilen bir diğer tefsir, Tabâtabâî'nin (ö. 1981) *el-Mizân fî tefsiri'l-Kur'ân* adlı eseridir. Müellif önsözde müfessir sahabe ve tâbiîn hakkında kısa bilgiler verdikten sonra, kalamcı, felsefeci, mutasavvıfların tefsiriyile, bilimsel tefsir hakkında herhangi bir isim zikretmeden genel değerlendirmeler yapmıştır.⁶²

Mukaddimesinde tefsir tarihine dair bilgiler bulunan Türkçe telif tefsirlere gelince, bunlardan birisi, Sırrı-i Girîdî'nin (ö. 1313/1895), Meryem sûresinin tefsirini içeren *Sırr-ı Meryem (Tefsîr-i Sûre-i Meryem)*⁶³ adlı eseridir. Girîdî ese-

56 Bkz. Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Kahire: Dâru Hecr, 2001, c. 1, s. 74-87.

57 Ebü'l-Fida İsmail b. Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-azîm*, thk. Mustafa Seyyid Muhammed, Mustafa Seyyid Reşad ve diğerleri, Kahire: Müessesetü Kurtuba, 2000, c. 1, 7-13; krş. *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, çev. Bekir Karlığa ve Bedrettin Çetiner, İstanbul: Çağın Yayınları, 1983, c. 1, s. 4-8.

58 İbn Kesîr, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, c. 1, s. 423-430.

59 Muhammed Cemalüddin el-Kâsımî, *Tefsir İlminin Temel Meseleleri*, çev. Sezai Özel, İstanbul: İz Yayıncılık, 1990, s. 14-15; *Mehâsinü't-te'vîl*, Kahire: Dâru İhyâi'l-kütübî'l-Arabiyye, 1957, c. 1, s. 12-14. Krş. Abdurrahman b. Muhammed b. Haldun, *el-Mukaddime*, nşr. Ahmed ez-Zü'bi, Beyrut: Dâru'l-Erkam, ts., s. 475-479.

60 Kâsımî, *Tefsir İlminin Temel Meseleleri*, s. 17-18; *Mehâsinü't-te'vîl*, c. 1, s. 15-17.

61 Kâsımî, *Tefsir İlminin Temel Meseleleri*, s. 275-282; *Mehâsinü't-te'vîl*, c. 1, s. 322-323.

62 Muhammed Hüseyin et-Tabatabâî, *el-Mizân fî Tefsiri'l-Kur'an*, çev. Vahdettin İnce, İstanbul: Kevser Yayınları, 2001, c. 2, s. 33-38.

63 Sadece birinci cildine ulaşılabilen eser, önsöz ve mukaddimenin yanı sıra, Meryem sûresinin 33. âyete kadar tefsirini içermektedir. Bkz. Sırrı-i Girîdî, *Sırr-ı Meryem (Tefsîr-i Sûre-i Meryem)*, Âmid: Âmid Vilayet Matbaası, 1312. *Tabakâtü'l-müfessirîn* kısmı bu baskının 13-26. sayfaları arasına tekabül etmektedir. Eserle ilgili değerlendirme için ayrıca bkz. Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, s. 191-192.

rinin girişinde *tabakâtü'l-müfessirîne* kısa bir yer ayırmıştır. Eserde ilk beş tabakanın meşhur müfessirlerinin biyografisine yer verilmiştir.⁶⁴

Süleyman Ateş *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri* adlı eserinin ilk 60 sayfasında tefsire giriş mahiyetinde bazı bilgilere yer vermiştir. Bu çerçevede, tefsir tarihiyle ilgili kısa bilgiler verilmiş, ayrıca kısa bir paragraf olarak da olsa, kendisine kadar Türkiye'de yazılan bazı tefsirler zikredilmiştir.⁶⁵

Ali Arslan da *Büyük Kur'an Tefsiri* adlı tefsirinin 150 sayfa tutan mukaddimesinin ilgili yerlerinde tefsir tarihiyle ilgili bilgiler sunmuştur.⁶⁶ Mukaddimesinde tefsir tarihine ilişkin bilgiler bulunan bir diğer eser, Celal Yıldırım'ın *İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri* adlı tefsiridir. Eserde müfessir sahabe ve tabiin, tefsir medreseleri, tefsirin tedvini, rivayet ve dirayet tefsirleri hakkında bilgi verilmiş ve önemli rivayet ve dirayet tefsirleri zikredilmiştir.⁶⁷

2- Tefsire Giriş, Tefsir Usulü, Kur'an İlimleri vb. Adlar Altında Telif Edilen Eserler

Tefsire Giriş, Tefsir Usulü, Kur'an İlimleri gibi adlar altında telif edilen eserlerin içeriğinde tefsir tarihine dair bilgiler verildiği bilinmektedir. Hatta bu eserlerin bir kısmında tefsir tarihi müstakil bir bölüm olarak yer almaktadır. Bu yönüyle bu tür eserler tefsir tarihi çalışmalarının önemli bir yekûnunu oluşturmaktadır. Dolayısıyla adı *Tefsir Tarihi* olmamakla ya da konusu sadece tefsir tarihine hasredilmemekle birlikte, bünyesinde tefsir tarihine dair bilgiler içeren eserlere dair seçme bir literatür sunmak istiyoruz:

Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Teymiyye, *Mukaddime fi usûli't-tefsîr*, thk. Mahmûd en-Nassâr, Kahire: Mektebetü't-Türâsi'l-İslâmî, ts., s. 93-102.⁶⁸

Muhammed b. Süleyman Kafiyeçi, *et-Teyisîr fi Kavâid-i İlmi't-Tefsir*, thk. İsmail Cerrahoğlu, Ankara: Ankara Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974, s. 42-43, (Türkçe kısmı, s. 77-79).

Celâleddin Abdurrahman es-Süyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'an*, thk. Mustafa Dîb el-Bugâ, Dımaşk: Dâru İbni Kesîr, 2002, II, 1227-1237.⁶⁹

Şâh Veliyyullah ed-Dihlevî, *el-Fevzü'l-kebîr fi usûli't-tefsîr*, Farsçadan

64 Bkz. Giridi, *Sırr-ı Meryem*, s. 13-27. Eserin tefsir tarihiyle ilgili olan bu kısmı, Mehmed Ali Aynî tarafından *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn* adıyla müstakil olarak neşredilmiştir. Bkz. Sırr-ı Giridi, *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn*, haz. Mehmed Ali Aynî, İstanbul, 1312.

65 Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts., c. 1, s. 51-58.

66 Ali Arslan, *Büyük Kur'an Tefsiri Hulâsatü't-Tefâsîr*, İstanbul: Okusan Yayıncılık, ts., c. 1, s. 80-104, 154-157.

67 Celal Yıldırım, *İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri*, İzmir: Anadolu Yayınları, ts., c. 1, s. 6-11.

68 Krş. İbn Teymiyye, *Tefsir Usulü Üzerine*, çev. Harun Ünal, İstanbul: Pınar Yayınları, 1985, s. 119-136.

69 Krş. Celâleddin Abdurrahman es-Suyûtî *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an: Kur'an İlimleri Ansiklopedisi*, çev. Sakıp Yıldız ve H. Avni Çelik, İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1987, c. 2, s. 477-485.

Arapçaya çeviren: Selmân el-Hüseynî en-Nedvî, y.y., Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, ts., s. 104-106.⁷⁰

Bursalı Mehmed Tahir b. Rifat, *Delilü't-tefâsîr*, İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325, s. 6-8, 39-58.

Subhî Salih, *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'an*, Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 1965, s. 120-121, 289-298.⁷¹

Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'an*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2009, s. 305-356.⁷²

M. Tayyib Okiç, *Tefsir ve Hadis Usulünün Bazı Meseleleri*, İstanbul: Nûn Yayıncılık, 1995, s. 144-162.

Mehmed Sofuoğlu, *Tefsire Giriş*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981, s. 273-386.

İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989, s. 210-319.

Ali Turgut, *Tefsir Usulü ve Kaynakları*, İstanbul: Marmara Ü. İlahiyat Fak. Vakfı, 1991, s. 223-316.⁷³

Mehmet Zeki Duman, *Uygulamalı Tefsir Usulü ve Tefsir Tarihi (Başlangıcından Tedvin Dönemine Kadar)*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1992, s. 84-178.

Halis Albayrak, İstanbul: *Tefsir Usûlü*, Şule Yayınları, 1998, s. 89-119.

H. Mehmet Soysaldı, *Nüzulünden Günümüze Kur'an ve Tefsir*, Ankara: Fecr Yayınevi, 2001, s. 139-343.

Muhammed Ali es-Sâbûnî, *et-Tibyân fî ulûmi'l-Kur'an*, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2009, s. 63-88.⁷⁴

Emin el-Hûlî, *Arap-İslam Kültüründe Yenilikçi Yaklaşımlar*, çev. Emrullah İşler, Mehmet Hakkı Suçin, Ankara: Kitâbiyât, 2006, s. 16-40.⁷⁵

70 Krş. Şâh Veliyullah ed-Dihlevî, *el-Fevzü'l-Kebîr fî Usûli't-Tefsîr*, çev. Mehmed Sofuoğlu, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980, s. 103-104.

71 Krş. Subhî Salih, *Kur'an İlimleri*, çev. M. Said Şimşek, Konya: Hibaş Yayınları, ts., s. 97-102, 231-238.

72 Krş. Mennâu'l-Kattân, *Kur'an İlimleri*, çev. Arif Erkan, İstanbul: Timaş Yayınları, 1997, s. 463-527.

73 Eserin dördüncü bölümü tefsir tarihine ayrılmıştır (s. 223-316). Ayrıca birinci bölüm bir nevi tefsir usulü tarihi niteliğindedir (s. 9-72). Üçüncü bölüm ise, sebab-i nüzul, garîbü'l-Kur'an gibi müstakil olarak konulu tefsir usulü çalışmalarıyla ilgilidir (s. 115-214). Bu yönüyle bu bölüm Kur'an ilimlerinin belli bir alanında telif edilen eserlerin tarihi konumundadır.

74 Krş. Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Kur'an İlimleri*, çev. Zeynelabidin Tatlıhoğlu, İstanbul: İnsan Yayınları, 1996, s. 91-119.

75 Müellifin *Menâhicü't-tecdîd fî'n-nahv ve'l-belâga ve't-tefsîr ve'l-edeb* (Kahire 1961) adlı eserinin Türkçeye tercüme edilmiş halidir. Bu eserin birinci bölümü tefsirle ilgili olup, müellif daha önce *Dâiretü'l-Meârifil-İslâmiyye* için hazırladığı "Tefsir" maddesini bu eserinde tekrar

Mehmet Paçacı, *Kur'an'a Giriş*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2006, s. 114-131.

Halis Albayrak-Mehmet Paçacı-Esra Gözeler, "Tarih İçinde Tefsir ve Tefsir Eğilimleri", *Kur'an ve Hadis İlimleri*, ed. Mehmet Paçacı-İsmail Hakkı Ünal, Ankara: ANKUZEM, 2007, s. 149-176.

Muhsin Demirci, *Tefsire Giriş*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2009, s. 55-104.

Bahattin Dartma (ed.), *Tefsir Tarihi ve Usulü*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2010.⁷⁶

Abdurrahman Çetin, *Kur'an İlimleri ve Kur'an-ı Kerim Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012, s. 307-319.

M. Said Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, Konya: Kitap Dünyası, 2013, s. 41-237.⁷⁷

Mehmet Akif Koç (ed.), *Tefsir El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2012.⁷⁸

3- İlimler Tarihiyle İlgili Eserler

Buraya kadar zikrettiğimiz eserlerin dışında, ilimler tarihiyle ilgili kitaplar da da tefsir tarihine ilişkin bilgi ve değerlendirmelere rastlamak mümkündür.⁷⁹ Dolayısıyla bu tür kitaplardan bir kısmında tefsir tarihine ilişkin ne tür bilgiler verildiğini görmek açısından önemli gördüğümüz bazı kitapların tefsir tarihiyle ilgili içeriği hakkında bilgi vermek faydalı olacaktır.

İbn Haldun, (ö. 808/1406) farklı birçok konuyu ele aldığı, ilimler tarihi alanında önemli bilgiler sunduğu ve değerlendirmelerde bulunduğu *el-Mukaddime* adlı eserinin altıncı bölümünü ilimler, ilmin tasnifi ve öğretilmesi vb. konulara ayırmıştır. Bu bölümün beşinci kısmı tefsir ve kıraat ilimle-

yayınlanmıştır. Söz konusu madde, bizzat yazar tarafından ayrıca bir kitabın bölümü olarak yayımlandığı için burada değerlendirmeyi uygun gördük. Bu madde ayrıca merhum Mevlüt Güngör tarafından müstakil bir kitap olarak Türkçeye tercüme edilmiştir (Bkz. Emin el-Hüli, *Kur'an Tefsirinde Yeni Bir Metod*, çev. Mevlüt Güngör, Ankara: Kur'an Kitaplığı, 2001).

76 Bu eserde tefsir tarihiyle ilgili şu konular bulunmaktadır: Muhsin Demirci, "Tefsirin Doğuşu ve Tedvini", s. 81-103; Mustafa Ünver, "Temel Tefsir Yöntemleri", s. 108-131; Ömer Kara, "Tefsir Ekolleri", s. 134-150; Fethi Ahmet Polat, "Kur'an'ı Anlama ve Yorumlamada Yeni Yönelişler", s. 235-254.

77 Eserin adı *Günümüz Tefsir Problemleri* olmakla birlikte, ikinci bölümü günümüz tefsir ekollerine ayrılmıştır. Tefsirin doğuşu hakkında bilgi verildikten sonra, sırasıyla, içtimai, bilimsel, edebî, konulu, aksiyon ve dava, tasavvufî, işâri ve modernist tefsir ekolleri konu edilmektedir.

78 Bu eserde tefsir tarihiyle doğrudan alakalı olarak şu konular yer almaktadır: Zekeriya Pak, "Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri", s. 135-171; "Rivayet Ağrılıklı Tefsirler", s. 175-186; Fethi Ahmet Polat, "Dirayet Ağrılıklı Tefsirler", s. 189-226; "Tefsirin Güncel Sorunları", s. 229-277; Mahmut Ay, "Osmanlı Geleneğinde Tefsir Faaliyetleri", s. 281-326.

79 Kur'an ve tefsire dair telif edilen başvuru kaynakları, biyografiler, bibliyografyalar, fihristler ve ansiklopedi maddelerinde de tefsir tarihine ilişkin önemli bilgiler mevcuttur. Ancak *TALİD*'in bu sayısındaki başka yazılarda bu konular ele alınacağı için, makalemizde bu konulardaki literatüre temas edilmeyecektir.

rine ayrılmıştır. Burada kıraat ve tefsir ilimlerinin doğuşu ve gelişimi kısa, fakat özlü bir şekilde gözler önüne serilmektedir.⁸⁰

Tefsir tarihine (tabakâtu'l-müfessirîn) müstakil bir bölüm ayıran Taşköprizâde (ö. 968/1561) ve onun *Miftâhü's-saâde ve misbâhü's-siyâde fi mevzûati'l-ulûm* adlı eserini de burada zikretmek gerekmektedir.⁸¹ Müellif söz konusu bölümde ilk olarak tefsirin doğuşu ve gelişimine dair kronolojik bir tasvirde bulunmuştur. Buna göre, müellif tefsiri şöyle bir tasnife tabi tutmuştur: 1. Sahabe Döneminde Tefsir (Müfessir Sahabîler), 2. Tâbiîn Dönemi (Müfessir Tâbiîler), 3. Sahabe ve Tâbiîn sözlerini toplayan tefsir kitaplarının telif edildiği dönem, 4. Alî b. Ebî Talha, Mufaddal b. Ahmed el-İsbahâni, Taberî, İbn Ebî Hâtim, İbn Münzir vb. müfessirlerin dönemi, 5. Zeccâc, Ebû Ali el-Fârisî, Nehhâs gibi faydalı konular içeren tefsirler yazan müelliflerin dönemi, 6. İsnadların hafzedildiği ve sahih olanla olmayanın karıştığı dönem, 7. İlimdeki uzmanlığını tefsirinde yansıtan (dilci, tarihçi, fakih, filozof, bidat ehli, mülhid, mutasavvif) ilim adamlarının dönemi. Taşköprizade, daha sonra müfessirin şartları üzerinde durduktan sonra tefsir kitaplarıyla ilgili olarak veciz (kısık), vasit (orta), basit (uzun) tefsirler şeklinde bir tasnif yapmıştır. Daha sonra da bu tasnife göre müfessirler ve tefsirleri hakkında ayrıntılı bilgiler sunmuştur.⁸²

Kâtib Çelebî (ö. 1067/1657) *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* adlı eserinde *tabakâtu'l-müfessirîn* sadedinde Taşköprizâde'ninkine uygun bir tasnif izlemiş ve oradaki bilgilere benzer bilgiler vermiştir. Kâtib Çelebî daha sonra tam anlamıyla sistematik olmasa da alfabetik olarak tefsirlerin yaklaşık 28 sayfa tutan uzun bir listesini sunmuştur.⁸³

Müelliflerinin de belirttiği üzere, büyük ölçüde Taşköprizâde'nin *Miftâhü's-sâade*'siyle Kâtib Çelebî'nin *Keşfü'z-zunûn* adlı eserlerinden yararlanılarak hazırlanan⁸⁴ *Mahzenü'l-ulûm* adlı eser de bu noktada zikredilmesi gereken bir eserdir. Eserin yirminci bölümü tefsir ilmine, bu bölümün ikinci

80 Bkz. İbn Haldun, *el-Mukaddime*, s. 475-479; krş. *Mukaddime*, Süleyman Uludağ (haz.), İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011, c. 2, s. 784-786.

81 Taşköprizâde'nin eserinin söz konusu bölümüyle ilgili bir değerlendirme için bkz. Erdoğan Pazarbaşı, "Miftâhü's-Saâde'de Kur'an İlimleri", *Taşköprülü Zâde Ahmed Efendi (1495-1561)*, ed. Ahmet Hulusi Köker, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesine Tıp Tarihi Enstitüsü, 1992, s. 89-95; Başkan, "Taşköprizâde'nin Miftâhü's-Saâde'si", s. 135-161.

82 Taşköprizâde tefsir tarihiyle ilgili bu bölümü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmed b. Mustafa Taşköprizâde, *Miftâhü's-saâde ve misbâhü's-siyâde fi mevzûati'l-ulûm*, thk. Kâmil Kâmil Bekrî-Abdülvehhâb Ebü'n-Nûr, Kahire: Dâru'l-kütübî'l-hadîse, 1968, c. 4, s. 62-128.

83 Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c.1, s. 428-461.

84 Müellifler ayrıca İstanbul, Mısır ve Beyrut gibi kütüphanelerin fihristlerinden yararlandıklarını belirtmişlerdir. Bkz. Serkiz Orpilyan ve Abdülzade Muhammed Tahir, *Mahzenü'l-ulûm*, İstanbul: Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1308, s. 6.

kısmı ise "tabakâtü'l-müfessirîn"e ayrılmıştır.⁸⁵ Sadece ilk dört tabakanın meşhur müfessirlerinin zikredildiği eserdeki bilgiler, Taşkoprîzâde ile Kâtib Çelebi'nin tefsir tarihine ilişkin verdiği bilgilerden özetlenerek verilmiştir.

Fuat Sezgin tarafından hazırlanan ve *Târîhu't-türâsi'l-Arabî* şeklinde Arapçaya tercüme edilen *Geschichte des Arabischen Schrifttums* adlı eserin birinci cildinin ilk yüz sayfası tefsir tarihiyle ilgilidir. "Kur'an ve Hadis İlimleri" başlıklı birinci bölümün ilk kısmı Kur'an ilimlerine ayrılmıştır.⁸⁶ Bu kısım da iki başlıktan oluşmaktadır. Birinci başlık kıraat, ikinci başlık ise tefsirle ilgilidir. Her iki başlık altında müellif Emevî ve Abbâsî dönemi (hicri 5. asrın başlarına kadar) kıraat ve tefsir alanında eser vermiş müellifleri, müelliflerin biyografileri hakkındaki kaynakları ve eserlerini (yazma nüshalarının bulunduğu kütüphanelerle birlikte, modern neşirlerini, tercümelerini, muhtasarlarını) kronolojik sıraya göre zikretmiştir.⁸⁷ İlk bakışta eserlerin sadece bibliyografik bir dökümü veriliyormuş gibi bir izlenim oluşsa da, müellif özellikle hem ilim dallarıyla ilgili yazdığı mukaddimelerde hem de önde gelen ilim adamları ve eserleri hakkında derinlemesine tahliller yapmıştır. Hatta bu yönüyle bazı yaygın kanaatlerin değişmesine vesile olmuştur.⁸⁸ Uzun ve dikkatli bir araştırmanın ürünü olan eser hem yukarıda dile getirdiğimiz tahlilleri, hem de ilk dört asra ait birçok müellif ve eser hakkında araştırmacılara bilgi sunması yönüyle oldukça önemli bir çalışmadır.

II. Tefsir Tarihi Yazımının Problemleri

Makalemizin birinci bölümünde sunulan literatüre şöyle bir göz atıldığında tefsir tarihi yazımında küçümsenemeyecek bir birikimin oluştuğu kolaylıkla anlaşılır. Üstelik malum olduğu üzere, bu liste, bu alandaki çalışmaların tamamını değil, sadece Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi tefsir tarihi çalışmalarından bizim tespit edebildiklerimizi ve ulaşabildiklerimizi kapsamaktadır. Burada yer verilen ya da verilmeyen çalışmalar arasında tefsir tarihi araştırmalarına önemli katkı sağlayan eserler mevcuttur. Ama bu durum tefsir tarihi yazımının bazı sorunlardan uzak olduğu anlamına gelmemektedir. Bu çerçevede makalemizin bu bölümünde, özellikle, herhangi bir sınırlandırma içermeyip genel manada tefsir tarihini ele alan çalışmalarda görülen bazı sorunlara dikkat çekmek istiyoruz.⁸⁹

85 Bkz. Orpilyan ve Muhammed Tahir, s. 94-96; Eserle ilgili değerlendirme için ayrıca bkz. Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, s. 200-201.

86 Müellifin buradaki kastı dar anlamda Kur'an ilimleri değil, kıraat ve tefsir alanında yazılmış eserlerdir.

87 Bkz. Fuat Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, çev. Mahmud Fehmî Hicâzî, Riyad: Câmîatu'l-İmâm Muhammed b. Suûd, 1983, s. 19-11.

88 Ayrıntılı bilgi ve değerlendirme için bkz. İsmail Baliç, "Geschichte des Arabischen Schrifttums", *DİA*, İstanbul, 1996, c. 14, s. 37-38.

89 Makalemizin bu kısmı, *Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri* adlı kitabımızın 104-237 sayfalarından özetlenerek hazırlanmıştır.

Her alanda olduğu gibi, tefsir tarihi alanında yapılan çalışmaların daha iyi bir seviyeye ulaşabilmesi için, zaman zaman, durup⁹⁰ “neler yapmışız?” ya da “neler yapıyoruz” diye sorulmasının faydalı olacağını düşünüyoruz.⁹¹ İşte burada ana hatlarıyla temas edeceğimiz sorunlar, bu amaçla sorulan soruların ya da ortaya konan düşüncelerin ifadesi ve sonucu olarak görülebilir.

Tefsir tarihi yazımına ilişkin sorunlardan bahsedilmesi, bu alandaki her şeyin sorunlu olduğu şeklinde algılanmamalı, bu tür sorunlardan söz edilmesi, bizi “bu alanda çalışma yapmak risklidir veya yapılmamalıdır” şeklinde bir düşünceye sevk etmemelidir.⁹² Dolayısıyla tefsir tarihi yazımının sorunlarından bahsedilmesi, ileride yapılacak çalışmalara bir nebze de olsa katkı sağlama amacına matuf bir çabanın ürünü olarak görülmelidir. Bu değerlendirmeler ışığında tefsir tarihi yazımında görülen sorunlara geçebiliriz.

A- Tefsirin Başlangıçta Hadisin Bir Bölümü Olduğunun İddia Edilmesi

Tefsir ilminin başlangıcıyla ilgili yapılan değerlendirmelerde değinilen ve tartışılan hususlardan birisi, tefsirin ne zaman müstakil bir ilim haline geldiği meselesidir. Bu konuda bir kısım ilim adamları, tefsirin başlangıçta hadisin bir bölümü olduğunu ifade etmiştir.⁹³ Bu görüşün öne sürülme gerekçelerinden birisi, bazı hadis kitaplarında tefsir bölümlerinin bulunması olabilir. Bunun

90 Bu bağlamda şu sözün önemli olduğunu düşünüyoruz. “Anlamak için durmak zorundasın! Understanding (ing.) Verstehen (alm.) Episteme (yun.) Vakafe (ar.) gibi... anlama'nın kökü hep durmak'tır.” Bkz. Dücan Cündioğlu, 28 haziran 2013, <https://twitter.com/ducane>.

91 Nitekim “tefsir tarihi” araştırmaları da tefsir faaliyetlerine ilişkin benzer soru(lar)ın sorulmasının bir neticesidir. Biz burada “tefsir tarihi” çalışmalarını için de aynı sorunun sorulması gerektiğini düşünüyoruz.

92 Bu konuda bütün müfessirleri her yönüyle kapsayan ve onların ilmî ve dinî meziyetlerini tam manasıyla ortaya koyan bir eser telif etmenin zorluğundan bahseden Ömer Nasuhi Bilmen'in şu ifadeleri önemlidir: “O halde böyle bir eser yazmaktan sarf-ı nazar mı edilmeli? Hayır, bizce böyle bir eseri yazmamaktansa bunu noksanıyla beraber vücuda getirmek ilim nâmına yine bir kârdır. İşte bu mülâhazaya mebnî biz de bu eseri yazmaya cür'et etmiş bulunuyoruz”. Bilmen, *Tabakâtu'l-müfessirin*, c. 1, s. 181.

93 Bu görüşü dile getiren ilim adamlarına örnek olarak bkz. Bernard Carra de Vaux, *Les Penseurs de l'Islam*, Paris: Librairie Paul Geuthner, 1923, c. 3, s. 377; “Tefsir”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1974, c. 12/1, s. 117; Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, ts., c. 2, s. 137-138; Carl Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, çev. Seyyid Yakub Bekr ve Ramazan Abdüttevâb, Kahire: Dâru'l-Maârif, ts., c. 4, s. 7; Muhammed Hüseyin ez-Zehabi, *et-Tefsir ve'l-müfessirîn*, Beyrut: Dâru'l-Erkam, ts., c. 1, s. 66; Mustafa Müslim, *Mebâhis fi't-tefsiri'l-mevdûi*, Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1989, s. 14; Cerrahoğlu, *Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968, s. 110; Orhan Atalay, *Yirminci Yüzyıl Tefsir Akımı -İçtimâî Tefsir-*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2004, s. 20; ayrıca bkz. s. 21, 29, 35; Fatih Kesler, *Mekke Tefsir Ekolü*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2005, s. 24; Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 106-107; Birşık, “Kur'an”, *DİA*, İstanbul 2002, c. 26, s. 417. Abdülhamit Birşık *DİA*'ya hazırladığı “Tefsir” maddesinde bu görüşe katılmadığını gösteren bir değerlendirmede (bkz. “Tefsir”, *DİA*, İstanbul 2011, c. 40, s. 285) bulunmuştur. Dolayısıyla “Kur'an” maddesindeki görüşünden vazgeçtiğini söyleyebiliriz.

yanı sıra, bir diğer argüman, İslamî ilimlerin bugünkü anlamda ayrılmadığı dönemde bilginin nakledilme vasıtasının rivayet olmasıdır. Bu dönemde rivayetle aktarılan bu bilgiler arasında doğal olarak tefsire dair olanlar da vardı. Bu çerçevede âlimler diğer konulara ilişkin olan hadisleri nakledip derlediği gibi Kur'an tefsirine ilişkin olanlarını da nakletmiş ve toplamışlardır. İlimin taşınma aracı rivayet olduğu için bu dönemde ilimle rivayetin eş anlamlı kullanılması söz konusu olmuştur. Hadis ilmi tam olarak sistemleşince rivayet daha ziyade hadis ilmine ait bir unsur olması nedeniyle, ilk dönemde rivayet yoluyla aktarılan bütün ilim dalları hadisten doğmuş gibi algılanmış olabilir. Diğer bir ifadeyle, daha sonra hemen hemen hadis ilmine münhasır bir konuma gelen ve hadis ilminin bir vasıtası olan rivayetin hadise münhasır olmadığı dönemde de sadece hadis ilmine ait bir unsur olarak kabul edilerek geriye teşmil edilmesi, rivayet ile aktarılan diğer ilimlerin hadis ilminden ayrılarak müstakil hâle geldiği düşüncesini pekiştirmiş olabilir.

Buna karşılık, tefsir ilminin başlangıcı konusunda söz söyleyen bazı ilim adamlarının "başlangıçta tefsirin hadisin bir bölümü olduğu" şeklinde bir görüş dile getirmediği görülmektedir. Bu kapsamda değerlendirilebilecek ilim adamlarının bir kısmı "başlangıçta tefsirin hadisin bir bölümü olduğu"na açıkça karşı çıkan bir ifade kullanmamakla birlikte, söz konusu görüşe yer vermemişler ya da en azından bu anlama gelen ifadeler kullanmamışlardır.⁹⁴ Bazıları ise, bünyesinde tefsir bölümü olan hadis kitaplarından önce de tefsire ilişkin müstakil eserlerin bulunduğunu⁹⁵ ve tefsirin başlangıçtan itibaren müstakil olarak gelişen bir ilim dalı olduğunu öne sürmüşlerdir.⁹⁶ İlaveten "başlangıçta tefsirin hadisin bir bölümü olduğu" görüşünü tartışan ve buna açıkça karşı çıkanlar da vardır.⁹⁷

Konuyla ilgili görüşleri ve her iki tarafın delillerini ayrıntılı olarak tartışmak bu makalenin hacmini ve amacını aşacağı için burada şu kadarını söylemekle

94 Örneğin bkz. Orpilyan ve Muhammed Tahir, *Mahzenü'l-ulûm*, s. 56, 67, 92-93, 94-96.

95 Fuat Sezgin, *Buhari'nin Kaynakları*, Ankara: Kitabiyat, 2001, s. 57, 38-46, 148-149; Vasilij Viladimiroviç Barthold ve Köprülü, Mehmed Fuad, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2004, s. 149; Mehmet Akif Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, Ankara: Kitabiyat, 2005, s. 12-13, 30-32; Binşık, "Tefsir", c. 40, s. 285.

96 Örnek olarak bkz. Tâhir b. Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, Tunus: ed-Dâru't-Tunusiyye li't-tevzi', 1984, c. 1, s. 13-14; Osman Keskiöğlü, *Nüzulünden Günümüze Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989, s. 224.

97 Bkz. İffet Şarkâvi, *Çağla Yüzleşmede Dinî Düşünce: Modern Dönem Tefsir Çalışmaları Üzerine Analitik Bir İnceleme*, çev. Orhan Atalay ve Veysel Güllüce, Erzurum: Ekev, 2001 s. 9-10; Müsâid Müslim Abdullah, *Gelişme Döneminde Tefsir*, çev. Muhammed Çelik, İstanbul: Yeni Akademi Yayınları, 2006, s. 55-60; Halis Albayrak, Mehmet Paçacı ve Gözeler, Esra, "Tarih İçinde Tefsir ve Tefsir Eğilimleri", ed. Mehmet Paçacı ve İsmail Hakkı Ünal, Ankara: Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Merkezi, 2007, s. 149-176, s. 155; Mehmet Suat Mertoğlu, "Tefsir (Literatür)", *DİA*, İstanbul 2011, c. 40, s. 290-291.

yetinmenin uygun olacağını düşünüyoruz: Tedvin öncesi dönemde bilginin rivayet vasıtasıyla aktarılması ve korunması ya da bazı hadis kitaplarında tefsir bölümleri bulunması gerçeğinden hareketle, tefsir ilminin başlangıcı konusunda "başlangıçta tefsirin hadisin bir bölümü olduğu" gibi kesin bir yargıda bulunmanın çok da isabetli olmadığını⁹⁸ düşünüyoruz.⁹⁹ Bu konuda en azından, "başlangıçta dinî ilimler ortak bir alanı paylaşıyordu" şeklinde ya da İbn Haldun'un ifadesiyle "başlangıçta şeriat bilgisi sadece nakilden ibaretti" şeklinde bir önerme kurmak, realiteye uygunluk açısından daha isabetli gibi görünmektedir.¹⁰⁰

B- Tefsir Tarihi Alanında Daha Önce Yapılan Çalışmaların, Ortaya Konan Görüşlerin Evrensel Telakki Edilmesi

İlimler, yapılan çalışmaların birbirine eklenmesi ve sonrakilerin öncekilerde gördükleri eksiklikleri telafi etmesi ya da onlarda bulunanlar üzerine yeni şeyler ilave etmesiyle tekâmül eder. Dolayısıyla bir alanda daha önce çalışma yapan ilim adamlarının gözden kaçırmış olduğu yönler bulunabilir. Gözden kaçırılmış bu hususlar daha sonraki çalışmalarda fark edilerek giderilebilir.¹⁰¹

Genel manada ilimler için geçerli olan bu hususun, tefsir tarihi yazımı için de geçerli olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu durum tefsir tarihi alanında yapılan çalışmalarda dile getirilen her şeyin evrensel olmadığı ya da böyle algılanmaması gerektiği anlamına gelmektedir. Zaten yapılan çalışmaların içeriklerinde görülen; sistem, görüş, tasnif ya da yaklaşım farklılıkları da bunun bir göstergesidir. Çalışmalarda görülen bu tür farklılıkların yanı sıra, bir eserde dile getirilen bir görüş ya da yargının, zaman zaman sonraki eserlerde aynen tekrar edildiği görülebilmektedir. Bu tür görüş ya da yargıların bir kısmının eksik ya da hatalı olduğu durumlar da bulunabilmekte, daha önce yapılan bir hatanın sonrakiler tarafından da aynen sürdürüldüğü görülmektedir. Bunun, insanların genellikle mevcut durumu kabullenme yönünde bir tavır içerisine girmeleri gibi çeşitli nedenleri olabilir.

98 Zira, hadis kitaplarındaki tefsir babları "tefsirin hadis ilminden bir parça olduğunu değil, Hz. Peygamber'in tefsir ile ne kadar az iştiğal ettiğini göstermektedir". Bkz. Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, s. 13.

99 Konuyla ilgili görüş ve değerlendirmeler için bkz. Karagöz, *Tefsir Tarihi Yazımı*, s. 199-237.

100 Karagöz, *Tefsir Tarihi Yazımı*, s. 236-237. Benzer düşünceler için ayrıca bkz. Mustafa Öztürk, *Tefsirin Halleri*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013, s. 50.

101 Tûfî'nin şu sözlerinin bu bağlamda önemli olduğunu düşünüyoruz. "Sonradan gelen âlimlerin fark ettiği bazı hususları kendilerinden önce gelenlerin gözden kaçırmış olma ihtimali vardır. Aksi halde bilgi ilk tabakadaki gibi kalır; onun artmasından ve gelişmesinden söz etmek mümkün olmazdı. Oysa bilgi ilk günden beri sürekli artmış ve artmaktadır. Bilginin gelişmesinin sebebi, sonraki âlimlerin öncekilerin ortaya koyduklarına sürekli ilavede bulunmaları ve öncekilerin gözden kaçırdıklarını fark etmeleridir." Bkz. Süleyman b. Abdülkavî Necmeddin et-Tûfî, *el-İksîr fî ilmi't-tefsîr*, thk. Abdülkâdir Hüseyin, Kahire: el-Matbaatu'n-Nemûzeciyye, 1977, s. 16.

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse, tefsir tarihini ilgilendiren herhangi bir konuda birçok kişinin aynı kanaati taşıması, söz konusu kanaatin her zaman mutlak doğru olduğu anlamına gelmez. Zira son tahlilde herhangi bir konudaki ilmi bir kanaat de ilk olarak bir kişi tarafından öne sürülmüştür.¹⁰² Öyleyse bugün tefsir tarihiyle ilgili olarak söylenenlerin tamamının her yönüyle evrensel olduğu gibi bir yaklaşım içerisine girilmesi ve tefsir tarihinin sabit şablon ve şemalar haline dönüştürülerek, alt başlıklarla doldurulması ve bunların hiç değişmezmiş gibi algılanması çok isabetli gözükmemektedir. Aksi halde tefsir tarihi alanında yeni çalışmalara ihtiyaç duyulmasının ya da yeni çalışmalar yapılmasının gerekçesini anlamak güçleşir.

C- Geçmişin Bugünde Anlaşılması Sorunu

Tefsir tarihi araştırmalarında görülen ve belki de kaçınılmaz olan bir durum da, geçmişe dair görüşlerin, geçmişte olayların gerçekleştiği zamanda değil bugün dile getiriliyor, diğer bir deyişle, geçmiş yorumlayanın geçmişte değil, yorumu yaptığı dönemde yaşıyor olmasıdır. Bu durumda geçmişte yapılanların anlaşılması ve değerlendirilmesi kısmen de olsa geçmişe dair mevcut bilgilerimize ve bugünkü yapıya bağlı olarak gerçekleşmektedir. Geçmişin bugünde anlaşılması, elbette tarihsel süreçteki tefsir faaliyetleriyle ilgili yapılan çalışmaların ve ortaya konan bütün bilgilerin sorunlu ya da hatalı olduğu anlamına gelmemektedir. Burada vurgulanmak istenen husus, geçmişe dair çalışmaların, doğası gereği geçmiş tam manasıyla nesnel olarak kayda geçirmesinin zorluğuna dikkat çekmektir.

On dört asırdır süregelen tefsir faaliyetleriyle ilgilenen birisi, sonuçta yaşadığı dönemden öncesine dair bir araştırma yapıyor demektir. Bu kişi, kendi yaşadığı dönem, çevre, aldığı eğitim, ihtiyaç ve problemleri, geçmişle ilgili belge ve eserlere sınırlı ölçüde ulaşma gibi durumlarla karşı karşıya olduğu için,¹⁰³ çalışmalarında ve bakış açısında kaçınılmaz olarak elindeki bilgi ve imkânlarla göre hareket edecek ve bugünün etkisi altında kalacaktır. Bu durum geçmiş tam manasıyla olduğu gibi anlamının önünde bir takım engellerin oluşmasına yol açabilir.

D- Tefsir Tarihi Yazımında Tali Kaynakların Kullanılması Sorunu

Ana (birincil) kaynaklar yerine, tali kaynakların kullanılması nedeniyle ortaya çıkan hatalı veya eksik değerlendirmeler tefsir tarihi yazımında görülen bir diğer sorundur. Tali kaynakların kullanılmasının ortaya çıkardığı sorun, bizim yararlandığımız tali kaynağın müellifinin, ana kaynaktaki bilgiyi yanlış ya da hatalı değerlendirmesi durumunda söz konusu hatayı aynen bizim de

102 Krş. René Descartes, *Metod Üzerine Konuşma*, çev. Mehmet Karasan, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997, s. 18-19.

103 Krş. Kostas Gavroğlu, *Bilimlerin Geçmişinden Tarih Üretmek*, çev. Ari Çokona, İstanbul: İletişim Yayınları, 2006, s. 165-166, 172-176.

yapma ihtimalimiz şeklinde tezahür etmektedir. Bu durum özellikle, bir müfessire ve eserine ya da herhangi bir tefsir ekolüne ilişkin verilecek bilginin doğrudan kendi eserlerinden değil de, kendileri hakkında yapılan çalışmalar-
dan (tali kaynaklardan) hareketle anlaşılıp değerlendirilmesi halinde yanlış yargılara gidilme riskini beraberinde getirmektedir. Sözelimi bir müfessirin görüşlerinin bizzat kendi eserleri yerine; milel-nihal, genel tarih kitapları ya da bu alanda yapılmış çalışmalarda yer alan değerlendirmelere göre aktarıldığı söz konusu olabilmektedir.¹⁰⁴ Bu tür eserler diğer birçok alanda olduğu gibi tefsir tarihi yazımında da bizler için önemli birer kaynak olmakla birlikte, yararlandığımız tali kaynağın müellifi, hakkında araştırma yapılan müfessire/ ekole muhalif bir mezhebe mensup olduğunda o müfessir hakkında genelleme ya da ön yargı sonucu bir takım olumsuz değerlendirmelerde bulunmuş olabilir. Bu durumda araştırmacı, tali kaynağın etkisinde kalarak aynı olumsuz değerlendirmeye kendi çalışmasında yer verme riskine düşebilir.

Konuyu biraz daha somutlaştırmak gerekirse, sözelimi Ferrâ, Zemahşerî ya da Ebû Hayyân hakkında araştırma yapan kişi bu âlimlerin kendi eserlerine müracaat etmeksizin sadece haklarında yapılan çalışmalara ve dile getirilen görüşlere dayanarak bir kanaat belirtmemelidir. Bununla birlikte, tefsir tarihi yazımında zaman zaman bu tür, ön bilgi/yargı ve tali kaynaklara dayanarak öne sürülen kanaatlerin bulunduğu bilinmektedir. Bu noktada Mukatil b. Süleyman (ö. 150/767) hakkında yapılan çeşitli olumsuz değerlendirmeleri örnek göstermek mümkündür.¹⁰⁵ Yine Ferrâ (ö. 207/822) ve Ahfeş el-Evsat'ın (ö. 215/830) Mutezili,¹⁰⁶ Ebû Ubeyde'nin (ö. 209/824) de Haricî olduğu¹⁰⁷ şeklinde iddialar vardır. Ancak Ferrâ ile Ebû Ubeyde'nin tefsirle ilgili eserlerini inceleyen Cerrahoğlu, Ferrâ'nın tefsirinde onun Mutezili; Ebû Ubeyde'nin tefsirinde de onun Haricî olduğunu gösteren siyasî ve mezhebî açıklamaların bulunmadığını ifade etmiştir.¹⁰⁸ Buna karşın, bir başka ilim adamı, Ferrâ ve Ebû Ubeyde'nin eserlerindeki dilsel yorumların onların Mutezili oldukları ya da Mutezile'ye paralel akli yorumlar yaptıklarını, hatta bu konuda öncü

104 Çalışkan, "Tefsir Tarihi Yazımında Yenilenmenin Gerekliği –Eleştiriler-Gerekçeler-Teklifler-", s. 108.

105 Nitekim İsmail Cerrahoğlu da Mukatil'e yöneltilen birçok itham ve suçlamanın onun eserlerine başvurulduğu takdirde asılsız ve yersiz olduğunun görüleceğine dikkat çekmiştir. Bkz. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, c. 1, s. 195-215.

106 Haklarındaki iddialar ve iddiada bulunanlar için bkz Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, c. 1, s. 279. Ferrâ'nın Mutezili olduğu iddiasıyla ilgili olarak bkz. Düccane Cündioğlu, *Söz'ün Özü Kelâm-ı İlahî'nin Tabiatına Dair*, İstanbul: Tıbyan Yayınları, 1996, s. 91.

107 Ebû Ubeyde hakkındaki iddialar ve iddiada bulunanlar için bkz. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, c. 1, s. 286-287, 294.

108 Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, c. 1, s. 286, 294.

olduklarını,¹⁰⁹ yine Hasan Basrî'nin (ö. 110/728) Mutezile'ye yakın olduğunu¹¹⁰ öne sürmüştür.

Sonuç olarak, bir müfessir hakkında yapılan itham ve suçlamaların peşinen kabullenilmesi yerine, eserlerine müracaat edilerek, gerçekten bu ithamların haklı olduğunu gösteren yönlerin bulunup bulunmadığının araştırılması daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

E- Tefsir Tarihinin Belli Bir Döneme Hapsedilmesi

Tefsir tarihinin belli bir döneme hapsedilmesiyle, son dönemde yapılan bazı çalışmalarda tefsir ilminin son dönemde, sözgelimi, son elli, hatta yüz senede kaydettiği gelişmelerin yansıtılmamasını kastediyoruz. Diğer bir ifadeyle tarihin, 1900'lü yılların başında durdurularak ondan sonraki tefsir faaliyetlerinden ya hiç bahsedilmemesini, ya da bir iki isim/ekolden söz edilmekle yetinilmesini anlıyoruz.

Tefsir tarihinin belli bir döneme hapsedilmesinin çeşitli tezahürleri vardır. Bunlardan birisi, son dönemde yapılan çalışmaların ve kaydedilen gelişmelerin dikkate alınmaması, bu doğrultuda yeni bir tasnife gidilmemesi, diğer bir deyişle, yeni çalışmaların mevcut tasnif(ler)e eklenmemesidir. Oysa tarihsel bilgi ve anlayış hem yeni belgelerin keşfi hem de eskilerin bir şekilde yeniden yorumlanmasıyla geliştiği gibi,¹¹¹ yeni bilgi, gelişme ve yaklaşımların ortaya çıkması bilginin yeniden sınıflandırılmasını gerektirir.¹¹²

Tefsir tarihinin belli bir döneme hapsedilmesinin bir diğer tezahürü, bazı coğrafyalardaki tefsir faaliyetlerinden hiçbir şekilde, bazılarında ise belli isimler dışında söz edilmemesidir. Son yüzyıldaki tefsir faaliyetleri arasında genellikle sadece Mısır ve Hint Alt Kıtası'ndaki yaklaşım ve müfessirlere yer verilmesi,¹¹³ hatta buralarda tefsir faaliyetlerinin de sadece birkaç müfessir/ekolle sınırlandırılması, Mısır ve Hint Alt Kıtası dışında coğrafyalardaki tefsir faaliyetlerine ise hemen hiç temas edilmemesi bu kapsamda değerlendirilebilir.

Semantik, konulu tefsir, mealler ve meallerin değerlendirilmesiyle ilgili yapılan çalışmalar, tefsir tarihi yazımında söz edilmeyi gerektirecek ölçüde bir birikime ulaşmıştır. Yine son dönemde görülen, nüzul sırası dikkate alınarak

109 Nasr Hâmid Ebû Zeyd, *el-İtticâhu'l-akli fi't-tefsîr*, Beyrut: el-Merkezü's-Sekâfiyyü'l-Arabî, 2007, s. 154-163; krş. Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2003, s. 99. Hatta Ebû Zeyd, "Ferrâ'nın *Meâni'l-Kur'ân*'ının bize ulaşan ilk Mutezili kitap kabul edildiğini" öne sürmüştür. Bkz. Ebû Zeyd, *el-İtticâhu'l-akli fi't-tefsîr*, s. 156.

110 Ebû Zeyd, *el-İtticâhu'l-akli fi't-tefsîr*, s. 145.

111 Richard J. Evans, *Tarihin Savunusu*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, Ankara: İmge Kitabevi, 1999, s. 92.

112 Peter Burke, *Bilginin Toplumsal Tarihi*, çev. Mete Tunçay, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010, s. 39.

113 Benzer düşünceler için bkz. Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, s. 113-114.

tefsir yazma yaklaşımını bu kapsamda değerlendirmek mümkündür. Hatta Türkiye'deki tefsir çalışmaları da tefsir tarihi yazımında müstakil bir başlık altında ele alınmayı gerektirecek nitelik ve niceliktedir. Oysa konulu tefsir hariç tutulacak olursa, az sayıdaki eser dışında bu konulara tefsir tarihi eserlerinde yer verilmediği görülmektedir. İşte tefsir çalışmalarında görülen bu tür yeni gelişmelerin, tefsir tarihi yazımında hak ettiği yeri bulamaması da tefsir tarihinin belli bir döneme hapsedilmesinin bir diğer tezahürüdür.

Son olarak bir konuya ilişkin bazı çalışmalarda dile getirilen yeni bakış açısı ya da görüşlerin dikkate alınmayarak, önceden telif edilen tefsir tarihi eserlerindeki bilgilerin, aynen tekrarlanması da tefsir tarihinin belli bir döneme hapsedilmesinin bir tezahürü olarak görülebilir. Bunun belirgin örneklerinden birisi, "başlangıçta tefsirin hadisin bir şubesi konumunda olduğu" yargısının sanki bu konuda hiçbir tartışma ya da farklı görüş yokmuş ve konuyla ilgili tek görüş bu imiş gibi sürekli tekrar edilmesidir. Bu durumda, sonradan sanki bu konuda hiçbir değerlendirme ortaya konulmamış gibi, tefsir tarihi bu fikrin ilk olarak öne sürüldüğü döneme hapsedilmiş olmaktadır.

F- Kavramsallaştırma Problemi

Bilindiği üzere, insanlar belli nesne ve olguları ifade etmek için kavram ve terimlere ihtiyaç duymaktadır. Yeni bir olgu ortaya çıktığında onu ifade edebilmek için mutlaka dilin kavramsallaştırma ve terimselleştirme imkânlarından yararlanmak zorunda kalırız. Burada önemli olan husus, terimselleştirmenin, söz konusu olguları en iyi şekilde gösteren kelimeler tercih edilerek yapılmasıdır. Oysa tefsir tarihi yazımında görülen bazı terimlerin, kullanıldıkları olguyu tam olarak yansıtmadığı ya da farklı çağrışımlara kapı araladığı görülmektedir.

Yöntem, amaç ve ulaşılan sonuç (yorum) açısından kabul edilmesi mümkün olmayan bazı görüşlerin 'ilhâdî tefsir' adı altında bir kategoride ele alınmasını bir tür terimselleştirme problemi olarak görmek mümkündür. Bilindiği üzere özellikle İslam'a yöneltilen haksız eleştirilerin etkisiyle geleneksel anlayışa aykırı olarak, özellikle, Kur'an'ın kaynağı ve sıhhati, mucize, kadın vb. konular etrafında yazılan kitap ya da makalelerde ortaya konan görüşler, bu başlık altında ele alınmaktadır.¹¹⁴ Bizce bu yaklaşım bazı açılardan sorunludur. Bu sorunlardan birisi, bu yaklaşımların doğrudan tefsiri değil, genel manada İslam düşüncesini ilgilendiriyor olmasıdır. Bir diğer sorun, bu yaklaşım altında zikredilen bazı kişilerin Kur'an'ı tefsir etmek şöyle dursun; Kur'an'ın ilahilik vasfını tartışmayı, âyetleri çarpıtmayı, âyetlerin mesajını hafife almayı amaçladığı bilinmektedir. Bu tür amaçlara sahip kimseleri ve bu görüşleri "ilhadi"

114 Örneğin bkz. Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, c. 2, s. 363-364; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, c. 2, s. 353-378; Fehd b. Abdurrahman b. Süleyman er-Rûmî, *İtticâhâtü't-tefsîr fi'l-karnî'r-râbi aşar*, Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 2002, s. 1065-1104.

sıfatıyla birlikte de olsa, tefsir kapsamında değerlendirmek ne derece doğru olur? Çünkü bu durumda bu görüşler, son tahlilde “tefsir” olarak nitelendirilmiş olmaktadır.¹¹⁵

“İlhâdi Tefsir” adlandırmasındaki bir diğer sorun ise bu yaklaşım sahipleri içerisinde tefsir açısından kabul edilemez görüşler ortaya koysalar da iyi niyetli olanlar, diğer bir deyişle yöntem ve yorum bakımından hata yapanlar bulunabilir. Bu tür kişi ve yorumları “İlhâdi Tefsir” şemsiyesi altında değerlendirmek bu tür müelliflerin töhmet altında kalmasına ve her açıdan ilhâdi bir yaklaşıma sahiplermiş gibi algılanmalarına yol açabilir. Bu isimlendirmeye ilgili bir sorun da, ‘ilhâdi’ diyebileceğimiz anlamda baştan sona ya da kısmi anlamda bir Kur’an tefsirinin bulunmamasıdır. Sadece belli örnekler çerçevesinde Kur’an’a aykırı ya da ona dil uzatan görüşlerin bulunması ve bu görüş sahiplerinin “İlhadi Tefsir” olarak nitelendirilmesi söz konusudur.

G- İhmal ya da Görmezden Gelme Sorunu

Zamansal derinliği ve mekânsal genişliği göz önünde bulundurulduğunda, başlangıçtan günümüze kadarki süreçte ortaya çıkan bütün tefsir faaliyetlerinin, tefsir tarihi alanında telif edilmiş bir eserde ele alınmasını beklemek pek gerçekçi, hatta mümkün değildir. Bununla birlikte, en azından köşe taşları diyebileceğimiz bazı müelliflere ve etkileri olmuş yaklaşımlara hiç temas edilmeden geçilmesi de bu alandaki bir eser için eksiklik kabul edilebilir. Bu çerçevede başlangıçtan günümüze kadarki tefsir faaliyetlerinden bir kısmının ihmal edilmesi, tefsir tarihi yazımında görülen bir diğer sorundur.¹¹⁶

İhmal edilme ya da görmezden gelmenin, bazı coğrafya, ülke ya da dönemlerle ilgili olduğu görülmektedir. Sözelimi tefsir tarihi eserlerinde, Kuzey Afrika, Endülüs, Kafkaslar, Balkanlar, Türkiye, Endonezya ve Malezya

115 Bu çerçevede, sözelimi, “inkârcı tefsirci” olabilir mi sorusu gündeme gelmektedir. Tefsir sadece lafızların manasını açıklamak, âyetlerin tarihi arka planını araştırmak vb. şeklinde anlaşıldığında, tefsirin herkese açık bir sofraya olduğu söylenebilir de, meselenin bilinç ve duygusal boyutu da önemlidir. Bkz. Sadık Kılıç, “Tefsir Nasıl Bir İlimdir?”, *Tefsir Nasıl Bir İlimdir? Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantısı*, İSAV, (İstanbul, 15-16 Mayıs 2010), İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011, s. 60.

116 Daha önce geçen “E. Tefsir Tarihinin Belli Bir Döneme Hapsedilmesi” başlığı altında dile getirilen hususların bir kısmının ihmalden kaynaklanma ihtimali, iki başlık altında tedahül varmış gibi bir izlenime yol açabilir. Fakat “tefsir tarihinin belli bir döneme hapsedilmesi”nden maksadımız, özellikle son elli-yüz yıl içerisinde ortaya çıkan çalışmaların tefsir tarihine eklenmemesidir. İhmal ya da görmezden gelme sorunu ise başlangıçtan günümüze kadarki sürecin tamamını ilgilendiren bir sorun olduğu gibi, esasen arkasındaki temel sâik bakımından da farklı bir nitelik arz etmektedir. Dolayısıyla, son elli-yüz yılda ortaya çıkan ve ihmal edildiği için tefsir tarihine eklenmeyen hususlar bakımından “E” ve “G” başlıkları altında anlatılan konularda kısmi bir tedahül ihtimali bulunsa da, iki konu farklı sorunlarla ilgili olduğu ve her iki sorunun arkasında farklı nedenler olduğu için iki ayrı başlık olarak ele almayı uygun gördük.

gibi bölge ya da ülkelerdeki tefsir faaliyetlerine ilişkin bilgiye çok sık rastlanmaz. Ayrıca Osmanlı dönemi tefsir faaliyetlerinden de tefsir tarihi yazımında çok fazla söz edilmediği ya da bu döneme ilişkin olumsuz bir bakış açısının bulunduğu bir gerçektir.

Benzer şekilde bazı tefsir tarihi eserlerinde Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767), Yahya b. Sellâm (ö. 200/815), Kummî (ö. 307/919), Molla Fenârî (ö. 834/1431), Bursevî (ö. 1138/1725), Şevkânî (ö. 1250/1834) ve Elmahlı'nın (ö. 1360/1942) eserlerinden ya da tefsir alanındaki faaliyetlerinden söz edilmediği bilinmektedir. Elbette bu müfessirlerin eserlerine yer veren tefsir tarihi kitapları mevcuttur. Ya da bunlardan bir kısmı müstakil çalışmalara konu edilmiştir. Ama bütünü yansıtacak şekilde bu müelliflerin tamamına yer verildiğini söylemek maalesef zordur.¹¹⁷

Yine son dönemde tefsir konusunda yeni arayışlar içerisine girmiş bazı önemli isimlere tefsir tarihi eserlerinde yer verilmemektedir. Bu konuda ilk akla gelen, Ferâhî ve Islâhî'dir. Nitekim Tefsir tarihi eserlerinde Hind Alt Kıtası tefsir hareketlerinden ya hiç bahsedilmemekte ya da bahsedildiyse bile daha çok Seyyid Ahmed Han ve onun çizgisinde yer alan "Hind Alt Kıtası Modernistleri" olarak adlandırılan yaklaşıma yer verilmektedir. Kur'an'ı nüzul sırasına göre tefsir etme konusunda öncü olan Derveze için de aynı durumun geçerli olduğunu söyleyebiliriz.

H- Tasnif Problemi

Tasnif ve kategorizasyon, düşünme sürecinin önemli unsurlarındandır. Zira aklın düzenli ve anlamlı ürünler ortaya koyabilmesi için, kullandığı malzemeyi tanımlaması ve sınıflandırması gerekir.¹¹⁸ Ayrıca nesnelere, olguların, konuların bölümlenmesi ve tasnif edilmesinin bunların daha iyi anlaşılmasına yönelik olduğu¹¹⁹ göz önünde bulundurulduğunda eşyayı tasnif etmenin bir amacının da kolaylık olduğunu söylemek mümkündür.¹²⁰ Bununla birlikte, tasniflerin her zaman dış dünya ile birebir örtüşmediği de bir gerçektir. Ayrıca beşeri düşüncenin kategorileri belirli bir biçimde sabitlenmez; aksine, meydana geldikten sonra bozulabilmesi, yeniden yapılandırılması ve zamana ve mekâna göre değişebilmesi de söz konusudur.¹²¹ Bu durumda daha önce yapılan bir tasnifin hiçbir zaman değişmeyeceği gibi bir tasavvura sahip olmamak gerekir.

117 Çalışkan, "Tefsir Tarihi Yazımı", s. 110-111.

118 Ayhan Bıçak, *Tarih Düşüncesinin Oluşumu (Tarih Düşüncesi I)*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2004, s. 45.

119 Descartes, *Metod Üzerine Konuşma*, s. 20.

120 Burke, *Bilginin Toplumsal Tarihi*, s. 106.

121 Emile Durkheim, *Dini Hayatın İlk Biçimleri*, çev. Fuat Aydın, İstanbul: Ataç Yayınları, 2005, s. 32; ayrıca bkz. Burke, *Bilginin Toplumsal Tarihi*, s. 89.

Tasniflerle ilgili olarak söylenmesi gereken bir husus da, hem tasnif yapılırken hem de söz konusu tasnifin alt kategorilerini ifade edecek kavramlar belirlenirken, tasnif edilen olgunun kategori ve alt kategorilerinin nitelikleri dikkate alınarak ortak ve farklı özellikleri tespit edilmelidir. Bu yapılırken kategorilerin içine giren ve dışarıda kalan hususlar göz önünde bulundurulmalıdır. Bu arada dikkat edilecek bir husus da, tasnifin altında yer alan kategorilerin birbirleriyle ters yönden uygunluk içerisinde olmalarıdır.¹²²

Tefsir tarihi eserlerinde tasnif problemi olarak değerlendirilebilecek hususları temel iki noktada toplamak, dolayısıyla iki alt başlık halinde ele almak mümkündür. Bunlardan birisi, tefsir tarihinin dönemlere ayrılması, diğeri de tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkan tefsir faaliyetlerinin/ürünlerinin tasnif edilmesidir.

1- Tefsir Tarihinin Dönemsel Tasnifi Meselesi

Genel manada tasniflerde olduğu gibi, tefsir tarihinin de belli dönemlere ayrılarak ele alınması, faydadan uzak bir durum olmayıp, aksine, gereklidir. Zira bu tür bir tasnif sayesinde, tefsirin geçirdiği evreler ana hatlarıyla ve yaklaşık da olsa ortaya konulmuş olur. Ancak "tarihi, dönemlere ayırmanın bir olgu değil, gerekli olan bir varsayım ya da düşünce aracı olduğu; aydınlatıcı olduğu ölçüde geçerli olduğu, sağlamlığının da yoruma bağlı olduğu"¹²³ göz ardı edilmemelidir. Diğer bir deyişle, aynen genel manada tasnifler gibi, dönemsel tasnifler de her zaman dış dünya ile birebir örtüşmeyebilir. Kaldı ki, söz konusu dönemler kendi tarihsellikleri içerisinde büyük ihtimalle "o dönem" olarak algılanmıyor ya da nitelendirilmiyordu.¹²⁴

Bunun yanı sıra dönemler arasında çok kesin çizgiler olmadığının farkında olmak ve bunu vurgulamak gerekir.¹²⁵ Zira her dönemin kendisinden önceki dönemle bağlantısı söz konusudur. Diğer bir ifadeyle, her dönem kendisinden önceki dönemden etkilenebileceği gibi, kendisinden sonraki dönemdeki faaliyetleri de etkiler.¹²⁶ Ayrıca bazı çalışmaların her iki dönemden de özellikler taşıdığını söylemek mümkündür.¹²⁷

122 Elisabeth Ströker, *Bilim Kuramına Giriş*, Çev. Doğan Özlem, İstanbul: Ara Yayıncılık, 1990 s. 63.

123 Edward Hallett Carr, *Tarih Nedir*, çev. Misket Gizem Öztürk, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994, s. 72.

124 Krş. Gavroğlu, *Bilimlerin Geçmişinden Tarih Üretmek*, s. 97.

125 Hüseyin Yıldırım, "Necmeddin Tûfi'nin "el-İksir fi İlmî't-Tefsîr" Adlı Eserinin Kur'an İlimleri Açısından Değerlendirilmesi", Yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi, 2005, s. 17.

126 Mustafa Cihan, *José Ortega y Gasset'de İnsan ve Tarih Felsefesi*, Konya: Çizgi Kitabevi, 2010, s. 127.

127 Örneğin, Zeccâc'ın *Meâni'l-Kur'ân ve i'râbuḥ* adlı eserinin bu tür bir özellik taşıdığını söyleyebiliriz. Benzer tespitler için bkz. Ali Bulut, "Filolojik Tefsirle Rivâyet Tefsirinin Buluşma Noktası: Zeccâc'ın Meâni'l-Kur'an'ı", *Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü*, İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, (18-23 Ağustos 2008 İstanbul), Ankara: Özkan

Başlangıçtan günümüze kadarki tefsir tarihini kesintisiz bir çizgi gibi görmek, tefsir tarihinde hiçbir dönem vs. olmadığını öne sürmek, dolayısıyla da bir dönemin kavramlarını ya da özelliklerini daha önceki bir dönemde aramak, anakronizme düşme tehlikesi yaratır. Ancak anakronizme düşmek kadar tehlikeli olan bir durum da dönemler arasında çok keskin ayrımlar yapmaktır.¹²⁸ Zira, dönemler arasındaki ayrımın, en azından bugün bizim onları değerlendirenken yaptığımız kadar açık seçik olmadığını unutmamak gerekir.¹²⁹

Tefsir faaliyetleriyle ilgili bazı dönemsel tasniflerin yapıldığı bilinmektedir. Sözelimi, Zehebî tefsirin başlangıç dönemini; ilki rivayet aşaması, diğer ikisi ise tefsirin hadislerle birlikte ve müstakil olarak tedvini olmak üzere üçlü aşama halinde ele almıştır.¹³⁰ Bunlardan özellikle son iki aşamanın sınırlarının nerede başlayıp nerede bittiği tam olarak belirgin değildir.¹³¹ Nitekim Zehebî'nin tefsirin hadislerle birlikte tedvini olarak nitelediği dönemde, müstakil tefsir eserlerinin varlığı bilinmektedir ki, bunlardan Mukâtil b. Süleyman'ın tefsiri günümüze ulaşmıştır. Zehebî'nin bu aşamayla ilgili zikrettiği isimlerin hepsinin vefat tarihi Mukâtil'in vefat tarihi olan hicrî 150'den sonrayı göstermektedir. Dolayısıyla Zehebî'nin tasnifindeki ikinci ve üçüncü aşama arasında kesin sınırlar olduğu düşünülmemelidir. Yine, onun tefsirin müstakil olarak tedvini olarak belirlediği dönemde tefsir bölümlerini içeren hadis kitaplarının telif edildiği bilinmektedir. Nitekim tefsirin müstakil olarak tedvin edildiği bu üçüncü aşamadan sonra bazı hadis âlimlerinin hadis kitaplarında müstakil bir bölüm ayırdıklarına Zehebî de dikkat çekme ihtiyacı hissetmiştir.¹³²

2- Tefsir Faaliyetlerinin ve Ürünlerinin Tasnifi

Tefsir tarihi eserlerinde tefsir faaliyetlerine yönelik olarak bazı tasniflerin yapıldığı ve bu tasniflerin belli yönlerden tutarlı olduğu bilinmektedir. Ortada herhangi bir neden yokken ve yerine daha iyi ve doğruya daha yakın olanlarını ikame etmeden, bir ilim dalında ortaya atılmış ve genel kabul görmüş hususlardan vazgeçilemez.¹³³ Bununla birlikte, daha önceki tasnifin eksik yönleri varsa ya da yeni gelişmeler eski tasnifin geliştirilmesini gerektiriyorsa bundan kaçınılmaması gerekir. Zira yeni disiplinlerin, alt branşların, yeni bilgilerin ve

Matbaacılık, 2009, s. 189-198; İsmail Aydın, *Kur'an'ın Filolojik Yorumu: Tarihsel Gelişim ve Sorunlar*, İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2012, s. 143.

128 Burke, *Bilginin Toplumsal Tarihi*, s. 99.

129 Burke, *Kültür Tarihi*, çev. Mete Tunçay, İstanbul: İstanbul Bilgi Ü. Yayınları, 2008, s. 10.

130 Bkz. Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, c. 1, s. 97-98.

131 Kaldı ki "A- Tefsirin Başlangıçta Hadisin Bir Bölümü Olduğunun İddia Edilmesi" başlığı altında dile getirdiğimiz üzere, biz "tefsirin başlangıçta hadisin bir bölümü olduğu" iddiasına, dolayısıyla Zehebî'nin söz konusu aşamalandırmasına bu yönüyle de katılmıyoruz.

132 Bkz. Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, c. 1, s. 98.

133 Karl R. Popper, *Bilimsel Araştırmanın Mantığı*, çev. İlknur Aka ve İbrahim Turan, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010, s. 78

gelişmelerin ortaya çıkması ve yerleşmesi, bilginin yeniden sınıflandırılmasını gerekli kılar.¹³⁴

Başlangıçtan günümüze kadar yapılan tefsir faaliyetleriyle ilgili en yaygın olan tasnif, tefsirin rivayet-dirayet şeklinde ikiye ayrılmasıdır. Ancak son dönemde hem bu tasnifin hem de bu ikili tasnif altına yerleştirilen alt kategorilerin çeşitli açılardan sorgulandığı bilinmektedir. Dolayısıyla, her iki yaklaşımın da tefsirde belli bir yeri olduğunu, her tefsirin belli oranda bu iki yaklaşımdan yararlandığını ifade etmek daha uygun olacaktır. Zira bu iki yaklaşım arasında geçişlilikler/tedahüller söz konusudur.¹³⁵ Öyleyse tefsirlerin rivayet ve dirayet tefsirleri şeklinde adlandırılıp buna göre bir tasnif yapılması pek isabetli görünmemektedir. Çünkü Abdullah b. Vehb'in (ö. 197/813) *el-Câmi': Tefsîru'l-Kurân* adlı eseri ile İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327/938) tefsiri ve Süyûtî'nin bu tefsiri özetlediği *ed-Dürrü'l-mensûr* adlı eseri istisna edilecek olursa, Kur'an'ın tamamının, salt nakledilen rivayetler vasıtasıyla tefsir edildiği bir tefsir bulmak güçtür. Yine, rivayete başvurulmadan müfessirin kendi dirayetine ve reyine dayalı olarak yapılmış bir tefsire rastlamak da imkânsızdır. Bu noktada sözgelimi, Taberî rivayet tefsirinin en önemlileri arasında kabul edilmesine rağmen, aslında kendi görüşlerini belirtip bu görüşleri rivayetlerle desteklediği görülmektedir.¹³⁶ Zemahşeri ve Beyzâvî'nin de rivayetleri tamamıyla göz ardı ettiğini söylemek zordur.¹³⁷ Diğer bir ifadeyle, rivayet tefsiri olarak kabul edilen eserlerin büyük çoğunluğunda dirayet; dirayet tefsiri kabul edilen tefsirlerde de rivayet usulünden yararlanıldığı görülmektedir.¹³⁸

Kaldı ki tefsiri, rivayet-dirayet tefsiri diye ikili bir tasnife tabi tuttuğumuzda, ayırt edici özellikleri bakımından rivayet ya da dirayet başlığı altında değerlendirilmekten ziyade, daha başka başlıklar altında değerlendirilmesi uygun olan tefsir faaliyetleri ve tefsir kitapları ne yapılacaktır? Sözgelimi, bu ikili tasnif dışında kalması söz konusu olan işarî tefsir,¹³⁹ ya da günümüzdeki yeni yaklaşımlar nereye konulacaktır? Rivayet-dirayet kategorilerinden birisinin içerisinde mi yer alacak, yoksa bu ikisi dışında kalan bütün yaklaşımların

134 Burke, *Bilginin Toplumsal Tarihi*, s. 39, 89.

135 Bu çerçevede Şevkânî'nin tefsirini "*el-Fethu'l-kadîr el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min ilmi't-tefsîr*" şeklinde adlandırması önemlidir.

136 Benzer düşünceler için bkz. Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri*, Ankara: Kitâbiyât, 2003, s. 89-90, 94.

137 Mehmet Zeki Duman, "Tefsir'in Yöntemi Açısından Tefsir Ürünlerinin Sınıflandırılması Tartışması" Başlıklı Tebliğin Müzakeresi", *İslâmî Araştırmalar*, 2006, c. 19, sy. 1, s. 67. Konuyla ilgili benzer düşünceler için bkz. Birşık, "Tefsir", *DİA*, c. 40, s. 285.

138 Mertoglu, "Tefsir (Literatür)", *DİA*, c. 40, s. 291.

139 Zira "işarî ve batnî tefsirler geniş anlamda dirayet tefsirinin ürünü sayılsalar da, bunların dirayetin ana çizgisinden farklı özellikleri bulunmaktadır". Bkz. Birşık, "Kur'an", *DİA*, c. 26, s. 417.

hepsi “diğerleri” diye ayrı bir kategori içerisinde mi değerlendirilecektir? Belki de bu yüzden olsa gerek, son dönemde yapılan bazı çalışmalarda tefsirin rivayet-dirayet diye ikiye ayrılmasının ya da her iki kategori altına yerleştirilen alt birimlerin sorunlu olduğu dile getirilmiştir.¹⁴⁰ Bazı ilim adamları ise, bu ayrımın geçmişte kabul edilse ve klasik dönem için yerinde olsa bile, artık suni bir ayrım olduğunu ifade etmişlerdir.¹⁴¹

Tefsir ilminin, başlangıcında bulunduğu hal üzere olmayıp başlangıcından itibaren çeşitli gelişmelere tanık olduğu göz önünde bulundurulduğunda, tefsir sahasında yapılan klasik tasniflerin gözden geçirilmesi ve geliştirilmesi gerekir. Bu noktada yapılabilecek şeylerden birisi, tefsirle ilgili olarak tek bir tasnif yapmak yerine, çeşitli açılardan tasnifler yapmaktır. Zira tek bir tasnifin bütün tefsir ürünlerini birbirleriyle mantıksal olarak tutarlı bir şekilde yansıtması zor bir durumdur.¹⁴²

Sonuç olarak tarihsel süreçte ortaya çıkmış tefsir faaliyetlerinin tasnif edilmesinde görülen sorununun iki şekilde tezahür ettiğini söylemek mümkündür. İlk olarak başlangıçtan günümüze kadarki tefsir ürünlerine ilişkin yapılan tasniflerin tam manasıyla bu ürünleri yansıtmadığı görülmektedir.¹⁴³ İkinci olarak, tefsir yapma biçimlerine ilişkin tasniflerin de çok tutarlı olduğu söylenemez. Örneğin, nüzul sırasına göre tefsir yazan Derveze ve eserinin, istisnalar hariç, mevcut tasniflerde ve tefsir tarihi eserlerinde adı geçmemektedir. Tefsirle ilgili tek bir tasnif yerine, çeşitli açılardan tasnif yapılması gerektiği şeklindeki düşüncemizin arkasında yatan en önemli neden de budur. Diğer bir ifadeyle, tefsir ürünlerinin tek bir tasnif altında tutarlı olarak yansıtılması ve bir şekilde arada geçişkenliklerin/tedahüllerin bulunması nedeniyle, bu ürünleri farklı açılardan tasnife tabi tutmak en doğru yaklaşım olacaktır. Bu çerçevede şöyle bir tasnif yapılabilir:

1. Hacmi, Sınırları ve Kapsamı Bakımından Tefsirler: Bu kategori altında şu tefsirlere yer verilebilir: Kur’an’ın tamamının tefsirini yapan tefsirler; belli bir

140 Örneğin bkz. Koç, *Erken Dönem Tefsir*, s. 103; Karagöz, “Tefsirde Rivayet-Dirayet Ayrımının Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti”, *Bilimname*, 2004/2, sy. 5, s. 45-60; Müsaîd b. Süleyman b. Nasîr et-Tayyâr, *Mefhûmu’t-tefsîr ve’t-tevîl ve’l-istinbât ve’t-tedebbür ve’l-müfessir*, Riyad: Dâru İbnî’l-Cevziye, 1427 h., s. 19-50; Mertoğlu, “Tefsir (Literatür)”, *DİA*, c. 40, s. 291.

141 Çalışkan, “Tefsir Tarihi Yazımı”, s. 106-107.

142 Hatta kütüphanelerde tefsir bölümüne ilişkin yapılan tasniflerde tefsir kitaplarının bu tasnife göre yerleştirilmesinde görülen karmaşa ve birbirine geçmişlik bu zorluğun önemli bir göstergesidir. Kütüphanelerdeki tefsir bölümüyle ilgili olarak şöyle bir tasnif yapılmıştır: Tam tefsirler, sûre tefsirleri, Şîa tefsirleri, vb. Bu durumda sözgelimi, tam olan ve Şîî müellifler tarafından telif edilen tefsirler nereye konulacak ve nerede aranacaktır?

143 Buradaki maksat daha ziyade tefsirin alt dalları olan tefsir usulü, Kur’an ilimleri, Kıraat çalışmaları vb. hususlar değildir. Bizzat tefsir amaçlı yapılan çalışmalara, yani tefsir ürünlerine ilişkin tasniftir.

sûrenin tefsirini yapan sûre tefsirleri; bir âyetin ya da âyet grubunun tefsirini yapan tefsirler; Kur'an'da geçen bir konunun ya da belli Kur'an kavramının tefsirini yapan tefsirler; meal tefsirler; şerh ve haşiye niteliğinde olan tefsirler.

2. Tertip Bakımından Tefsirler: Tefsirlerin tasnife tabi tutulacağı bir diğer yön de, tefsirde takip edilen tertip olabilir. Buna göre şu tür bir sınıflandırma yapılabilir: Mushaf tertibine göre yazılan tefsirler; nüzul tertibine göre yapılan tefsirler; Mushaf ya da nüzul sırası gibi bir tertibi dikkate almayıp belli bir konunun Kur'an bağlamında incelenmesini amaçlayan konulu tefsirler (Konulu tefsir birinci tasnifte değerlendirilebileceği gibi, bu tasnifte de yer alabilir).

3. Müfessirlerin Yaklaşımı Bakımından Tefsirler: Müfessirlerin yaklaşımı bakımından tefsirler meslekî ve mezhebî olmak üzere iki temel kategoriye ayrılabilir.

a) Meslekî Yaklaşım: Bu kategori altında, müfessirlerin Kur'an'ı tefsir etme biçimleri, ağırlık verdikleri konular ve gündemlerine aldıkları sorunlar sonucunda ortaya çıkan tefsirler incelenebilir. Diğer bir deyişle, mezhep temelli olmayan tefsir ekolleri bu kategori altında incelenebilir. Bu durumda tefsirleri, rivayet, dibilimsel, işârî, fikhî, kelamî, bilimsel, ictimâî, edebî gibi kategorilere ayırmak mümkündür.

b) Mezhebî Yaklaşım: Bu kategori altında ise itikâdî/siyasî görüşlerin etkili olduğu, yani müfessirin mezhebî kimliğinin ön plana çıktığı tefsirler ele alınabilir. Dolayısıyla bu tasnif altında Sünnî, Şîî, Hâricî, Mutezilî, Selefi tefsir ekolleri incelenebilir. Bu arada herhangi bir mezhebî tefsirin klasik dönemdeki durumuyla günümüzdeki durumu mukayese edilerek, aradaki farklara temas edilebilir. Zira, bazı mezheplerin günümüzde temsilcisinin olmaması ya da varsa bile mezhebî faktörün eskisi kadar ön planda olmadığı bilinmektedir.

4. Bölgesel ve Dönemsel Tasnif: Yukarıdaki tasniflerin yanı sıra, müfessirlerin yaşadıkları coğrafya ya da bölgelere göre bir tasnif yapılabileceği gibi, kronoloji esas alınarak dönemsel bir tasnif de yapılabilir.

Sonuç olarak burada önerdiğimiz tasnif(ler)in de bazı boşluk ve sorunları olabilir.¹⁴⁴ Dolayısıyla bu tasnifi eleştiriye ve geliştirilmeye açık bir öneri ya da taslak olarak değerlendirmek daha doğru olur. Ayrıca bir tefsir tarihi kitabından, tefsirleri bu tasniflerden hepsine göre ayrı ayrı değerlendirmesini beklemek çok gerçekçi değildir.

I- Eserlerin Adı, Kategorisi ve İçeriğiyle İlgili Sorunlar

Tefsir tarihi oldukça uzun bir süreyi kapsadığı için, bu alanda yapılan araştırmalarda bazı eserlerin kategorisi ve içeriğiyle ilgili hatalı değerlendirmeler görülebilmektedir. Sözgelimi, *Tabakâtü'l-müfessirîn* müellifi Edirnevi'nin

¹⁴⁴ Tasnifle ilgili eleştiriler ve ayrıntısız bir tasnif örneği için ayrıca bkz. Aslan Habibov, "İlk Dönem Şîî Tefsir Anlayışı", Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2007, s. 7-8.

(h. XI. asır) nisbesi, Dâvûdî'nin eserini tahkik eden Ali Muhammed Ömer'in esere yazdığı mukaddimede, tabakâtü'l-müfessirîn türü eserler tanıtılırken, "Ednevî" şeklinde yazılmıştır. Bu durum, baskı hatasından kaynaklanabileceği gibi, muhakkikin yanlış okumasından da kaynaklanmış olabilir. Edirnevî'nin nisbesinin bu şekilde hatalı yazılması, sonraki çalışmaları etkileyerek muhtemelen ileride ortaya çıkan hatalı okuma-yazma silsilesinin başlangıç noktası olmuştur. Nitekim bu eserin tahkiklerinden birinde müellifin nisbesi, Adnevi/Ednevi (الأدنه وي) olarak çıkmıştır. Muhakkik esere yazdığı mukaddimede de *tabakâtü'l-müfessirîn* kitapları hakkında bilgi verirken, müellifin nisbesini "الأدنه وي" şeklinde yazmıştır.¹⁴⁵ Ülkemizdeki bazı kütüphaneye kayıtlarına da eserin müellifinin nisbesi, "el-Ednevî"¹⁴⁶ veya "el-Adanavî"¹⁴⁷ şeklinde geçmiştir. Sonuç olarak muhtemelen bu bilgilerin etkisiyle bazı çalışmalarda kitabın müellifi "el-Ednevî" şeklinde yazılmıştır.¹⁴⁸ Edirnevî'nin eserinin 2005 tarihinde ülkemizde gerçekleştirilen farklı bir tahkikli baskısında söz konusu hata düzeltilmiştir.¹⁴⁹

Benzer bir durumun *el-Burhân fî tefsîri'l-Kur'ân* adlı eserin müellifi Ebü'l-Hasen Ali b. İbrahim el-Havfî (ö. 430/1038) için de geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Zira bazı çalışmalarda müellifin nisbesi, tabakat kitaplarındaki gibi (Havfî şeklinde)¹⁵⁰ değil de, Hûfî şeklinde verilmiştir.

Havfî'nin nisbesinde yapılan yanlışlık gibi, onun *el-Burhân fî tefsîri'l-Kur'ân* adlı eseriyle ilgili olarak bazı çalışmalarda tartışmalı ya da eksik bilgiler verilmektedir. Sözelimi eserin içeriği hakkında kısa bir değerlendirmede bulunan Zürkânî "Kur'an ilimlerini içermekle birlikte tematik bir ulûmü'l-Kur'ân

145 Edirnevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, (1997), s. 6/.

146 Örneğin bkz. ISAM Kütüphanesi, demirbaş no: 051460, tasnif no: 922.972/ EDN.T.

147 Örneğin, bkz. Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, demirbaş no:726710, tasnif no: 297.2922; Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, demirbaş no: IL035610, tasnif no: 297.2922/Ad19; Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi (Bunu Selahattin Yılmaz'ın şu çalışmasından öğrenmiş bulunuyoruz: Selahattin Yılmaz, "Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İhtisas Kütüphanesi'nde Bulunan Arap Dili ve Edebiyatı İle İlgili Kitaplar", *Cumhuriyet Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 6, sy. 2002/1, s. 344).

148 Ali Bulut, "Hicrî İlk Üç Asırda Kur'an Filolojisine Dair Eser Veren İlim Adamları ve Eserleri", Yüksek lisans tezi, Samsun 1999, s. 143.

149 Bkz. Edirnevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, (2005). Konuya ilişkin benzer değerlendirmeler için bkz. Mesut Okumuş, "Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Muallimi Cevdet Bey", s. 430, 38 nolu dipnot; Başkan, "Taşköprizâde'nin Miftâhü's-saâde'si", s. 138-139, 6 nolu dipnot.

150 Müellifin nisbesiyle ilgili olarak İbn Hallikân şu bilgilere yer vermektedir: "Havf'in nisbesi olup Havfî şeklinde okunur. هذه النسبة إلى حوف. " (Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zemân*, thk. İhsan Abbas, Dâru Sâdır, ts., c. 3, s. 300). Ömer N. Bilmen de müfessir'in adını "Ali el-Havfî" şeklinde zikretmiştir (Bilmen, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, c. 1, 411). İlaveten İbn Hallikân ve Kâtib Çelebî'nin eserlerinde müellifin adı Havfî şeklinde hareketlendirilmiştir. (İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, c. 3, s. 300, 317; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. 1, s. 241).

kitabı olmayıp müellifinin ilgili yerlerde Kur'an ilimlerine temas ettiği bir tefsirdir" demek ve eseri ulûmü'l-Kur'ân alanındaki ilk çalışma olarak kabul etmektedir. Nitekim Zürkânî, ulûmü'l-Kur'ân disiplininin ortaya çıkışıyla ilgili tarihlendirme yaparken Havfi'nin *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân* olarak kaydettiği eserinin adındaki "ulûmü'l-Kur'ân" terkiplerinden ve eserin içeriğinde yer geldikçe ilgili Kur'an ilimlerine yer verilmesinden hareketle bu disiplinin başlangıcının hicrî V. asrın başlarına kadar götürülebileceğini söylemektedir.¹⁵¹

Zürkânî'nin verdiği bilgi ve yaptığı değerlendirmelere karşın, klasik kaynaklarda bu eserin adı *el-Burhân fî tefsîri'l-Kur'ân* şeklinde verilmekte, ayrıca Havfi ile ilgili olarak "bir tefsiri vardır" ya da "i'râbü'l-Kur'ânla ilgili bir eseri vardır" gibi ifadeler yer almaktadır.¹⁵² Dolayısıyla "Havfi'nin tefsirinin 'ulûmü'l-Kur'ân' istilâhına kaynaklık eden ilk ya da en eski eser olduğuna ilişkin tespit yanlış veya en azından tartışmaya açık gözükmektedir."¹⁵³

151 Bkz. Muhammed Abdülazîm Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye, 2004, s. 25-26. Bu yüzden olsa gerek bu eser ülkemizdeki bazı çalışmalarda Kur'an ilimleri veya tefsir usulü kaynakları arasında zikredilmiş, fakat yapılan değerlendirmelerde söz konusu eserin Kur'an ilimleri olmaktan ziyade, tefsir, garib kelimeler ve i'raba dair bilgiler içerdiği belirtilmiştir. Bkz. Ali Turgut, *Tefsir Usulü ve Kaynakları*, İstanbul: MÜF Vakfı Yayınları, 1991, s. 18-19; Demirci, *Tefsir Usulü*, İstanbul: MÜFV Yayınları, 2007, s. 27.

152 Yâkût el-Hamevî, Havfi'nin biyografisini anlattığı yerde onun kitaplarını sayarken "*Kitâbü'l-Burhân fî tefsîri'l-Kur'ân* adlı bir eseri vardır. Bana onun otuz cilt olduğu bilgisi ulaştı" ifadesini kullanmıştır (Ebû Abdullah Şehabeddin Yakut b. Abdullah Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ: İrşâdü'l-erib ilâ ma'rifeti'l-edib*, thk. İhsan Abbas, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993, c. 4, s. 1644). İbn Hallikân da, Havfi'nin biyografisini anlattığı "*Tefsîr Sahibi Havfi*" başlıklı maddede "i'râbü'l-Kur'ân'la ilgili on ciltlik bir eser telif etmiştir" demiştir (İbn Hallikân, *a.g.e.*, c. 3, s. 301). Yine İbn Hallikân, İbn Müğallis el-Endülüsî'nin biyografisini anlatırken, "427 (hicrî) yılında Mısır'da vefat etti, cenazesini ise *Tefsîr* sahibi İbrahim el-Havfi kaldırdı" bilgisini vermiştir (İbn Hallikân, *a.g.e.*, c. 3, s. 194). Havfi'nin eseri, Zerkeşi tarafından "bu alanda (i'râbü'l-Kur'ân alanında) telif edilenlerin en açık olanıdır" denilerek (Bedreddin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşi, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Zeki Muhammed Ebû Serî, Riyad: Dâru'l-Hadâra li'n-neşr ve't-tevzî, 2006, c. 1, s. 438), i'râbü'l-Kur'an kaynakları arasında zikredilmiştir. Taşkoprîzâde de Havfi'nin kitabının adını *el-Burhân fî tefsîri'l-Kur'ân* şeklinde vermiş, ayrıyeten ona *Ulûmü'l-Kur'ân* diye farklı bir kitap daha isnat etmiştir (Taşkoprîzâde, *Miftâhü's-saâde*, c. 2, s. 107). Yine Kâtib Çelebi bu kitabı *el-Burhân fî tefsîri'l-Kur'ân* adıyla zikretmiş ve eser hakkında şu bilgilere yer vermiştir: "430 senesinde vefat eden Şeyh Ebû'l-Hasen Ali b. İbrahim b. Said el-Havfi'ye aittir. On ciltten ibaret olan bu kitapta müellif i'rabi, garib kelimeleri ve tefsiri zikretmiştir." (Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 1, s. 241). Ömer Nasuhi Bilmen de Havfi'nin eserlerini zikrederken, *el-Burhân fî tefsîri'l-Kur'ân* ifadesini kullanmıştır (Bilmen, *Tabakâtü'l-müfessirin*, c. 1, s. 411).

153 Öztürk, *Tefsir Tarihi Araştırmaları*, s. 249-250. Kaldı ki Mehmet Suat Mertoğlu, Havfi'nin hocası olan Üdfüvî'nin *el-İstiğnâ fî ulûmi'l-Kur'ân* adlı eseriyle ilgili yaptığı çalışmada Üdfüvî'nin eserinin Havfi'nin eserinin içeriğiyle benzer özellikler taşıdığını belirterek "büyük ölçüde günümüze ulaşan ve başlığında ulûmü'l-Kur'an tabirinin yer aldığı en eski eser olduğu"nu belirtmektedir. Bkz. "Tefsir Tarihinde Dikkatlerden Kaçan Bir Eser: Üdfüvî'nin *el-İstiğnâ fî ulûmi'l-Kur'ân*'ı ve Eserin Mukaddimesi İle Fâtiha Süresi Tefsirinin İlmî Neşri", *İslam Araştırmaları Dergisi*, sayı: 25, yıl: 2011, s. 63.

Aslında erken dönemlerde (hicrî IV. ve V. asırda) telif edilen ve başlığında “ulûmü'l-Kur'ân” terkihi bulunan eserlerden günümüze ulaşanlarının dikkatli bir şekilde incelenmesi ve bunların “ulûmü'l-Kur'ân” terkihinin terimselleşmesinde nerede durduklarının tespit edilmesi gerekmektedir. Zira bu eserlerle ilgili olarak iki durum söz konusudur: Birincisi, bu eserler adlarında “ulûmü'l-Kur'ân” terkihini ihtiva etmektedir. İkincisi, adlarında “ulûmü'l-Kur'ân” tabiri bulunmasına rağmen bu eserlerin muhtevası, “ulûmü'l-Kur'ân” disiplininin VI./XII. asırdan itibaren kazanacağı formdan, yani tematik olarak Kur'an'la ilgili belli ilimlere ait meselelerin tartışılıp âyetlerden örneklerin serdedildiği muahhar örneklerden hayli farklıdır.¹⁵⁴ Bu her iki özellik, sözgelimi Üdfüvî'nin (ö. 388/998) *el-İstiğnâ fi ulûmi'l-Kur'ân*'ı ile onun öğrencisi olan, ondan etkilenen ve aynı zamanda Üdfüvî'nin görüş ve eserlerinin sonraki nesiller tarafından tanınmasına katkı sağlayan Havfî'nin *el-Burhân*'ı için de geçerlidir.¹⁵⁵ Bu bilgiler ışığında, Üdfüvî'nin *el-İstiğnâ fi ulûmi'l-Kur'ân*'ı gibi Havfî'nin *el-Burhân*'ının da adlarında “ulûmü'l-Kur'ân” terkihini içermekle birlikte, bugünkü anlamda tefsir usûlü ya da Kur'an ilimleri türü bir eser olmayıp, “Kur'an âyetlerini mushaf tertibini esas alarak inceleyen” ve “her âyetle ilgili görülen Kur'an ilimleri meselelerini o âyetle ilgili açıklamalar çerçevesinde zikreden” eserler olarak görmek daha doğru bir yaklaşım olur. Diğer bir deyişle, her iki eserin mushaf tertibine göre yazılmış olması, kendilerine birer tefsir görünümü kazandırırken, âyetlerin tefsirinde Kur'an ilimlerini ilgilendiren bilgileri zikretmeleri sebebiyle ulûmü'l-Kur'ân karakteri taşımaktadırlar.¹⁵⁶

İlimlere ait terimlerin birdenbire oluşmaması gibi, ilk eserlerin sonraki tekâmül etmiş eserlerle aynı formatta olmaması gayet normaldir. Dolayısıyla sonraki dönem ulûmü'l-Kur'ân literatürüyle aynı yapıya sahip olmaması nedeniyle, Havfî'nin eserinin ulûmü'l-Kur'ân türü bir eser kabul edilmemesi doğru olmadığı gibi, tefsir formatında oluşu göz ardı edilerek adında ulûmü'l-Kur'ân tabiri geçmesinden ve âyetlerin tefsirinde Kur'an ilimlerine yer verilmesinden hareketle aynen sonraki dönem “ulûmü'l-Kur'ân”lar gibi bir eser olarak algılanmasına yol açan bir değerlendirme yapmak da doğru değildir.

154 Mertoğlu, “Tefsir Tarihinde Dikkatlerden Kaçan Bir Eser”, s. 56. Mertoğlu, bu değerlendirmeleri Üdfüvî'nin *el-İstiğnâ fi ulûmi'l-Kur'ân* adlı eseriyle ilgili olarak yapmakta ve makalesinin ilerleyen sayfalarında (s. 63'te) Üdfüvî'nin eseri hakkındaki tespitlerin Havfî'nin *el-Burhân*'ı ve başka eserler için de geçerli olabileceğini ifade etmektedir. Dolayısıyla, hicrî VI. asır öncesinde telif edilen ve başlığında “ulûmü'l-Kur'ân” ifadesini içeren eserlerden günümüze ulaşanlarının detaylı bir incelemeye tabi tutulması gerekmele birlikte, şu an için bu eserlerin “ulûmü'l-Kur'ân” terkihinin terimselleşmesinde belli bir rol üstlendiklerini söylemek mümkündür.

155 Üdfüvî ile Havfî arasındaki bu etkileşim ve irtibatın yanı sıra, her iki müellifin söz konusu eserleri hakkında ayrıntılı bilgi ve mukayese için bkz. Mertoğlu, “Tefsir Tarihinde Dikkatlerden Kaçan Bir Eser”, s. 54-64.

156 Mertoğlu, “Tefsir Tarihinde Dikkatlerden Kaçan Bir Eser”, s. 56.

Belki de Havfi'nin *el-Burhân*'ının da benzer içeriğe sahip diğer eserler gibi, tematik ulûmü'l-Kur'ân eserlerinin telifi öncesinde geçiş türü bir eser olduğunu söyleyerek ihtiyatlı bir yaklaşım sergilemek daha doğru yol olacaktır.

J- Ekol Temelli Yaklaşımdan Kaynaklanan Sorunlar

Tabakât türü (kronolojik) olarak gerçekleştirilen tefsir tarihi yazımı yerine ekol ve mezhep sistemli tefsir tarihi yazımına geçilmesi tefsir tarihi yazımında çeşitli sorunlara yol açan bir diğer husus olarak görülebilir. Ekol sistemine göre tefsir tarihi yazımı, ister istemez belli bir şablona dayandığı için her bir tefsirin bir şekilde bu şablon çerçevesinde değerlendirilmesine yol açmıştır. Her tefsirin ekol sistematiğine göre değerlendirilmesi ise, bir tefsiri belli bir ekol altına yerleştirmede sorunlara yol açabileceği gibi, bu şablona uymayan çalışmaların göz ardı edilmesine de neden olabilir.

Ekol ya da mezhep temelli tefsir tarihi çalışmalarının bir diğer olumsuz yönü, belli bir mezhebe mensup bir müfessiri kendi mezhebimize mensup olmadığı düşüncesiyle, daha ilk baştan belli bir çerçeveye oturtma riskinin oluşmasıdır. Elbette müfessirlerin yaklaşımları ve mezhebî eğilimleri vs. hakkında bilgi sahibi olunması, tefsirlerini okurken ve değerlendirirken bazı avantajlar sağlar. Ama tefsir tarihini salt ekol ya da mezhep çerçevesine indirmek, bazı tefsirlerin göz ardı edilmesine ya da kendi mezhebimize yakın olduğu gerekçesiyle bir tefsirdeki bilgi ve yorumların mutlak surette doğruymuş gibi algılanmasına yol açabilir.

Ekol ve mezhep temelli yaklaşımın bir sorunu da, bazı eserlerde mezhebî tefsirler zikredilirken, Sünnî tefsirin zikredilmemesidir. Kanaatimizce, tefsirlerle ya da tefsir faaliyeti ile ilgili mezhebî bakış açısına göre bir kategorizasyon yapılacaksa ve eğer bundan maksat itikâdî fırkalar ise, bu durumda Ehli-Sünnet mezhebini de bu kategoride ele almak gerekir.¹⁵⁷ Zira Sünnî yaklaşımın da son tahlilde mezhebî olarak nitelenmesi mümkündür. Mezhebî tefsir ekolleri içerisine Sünnî yaklaşımın dâhil edilmemesini tefsir tarihinde Ehli-Sünnet'in belirleyici oluşu olarak değerlendirmek mümkündür. Dolayısıyla mezhebî tefsirlerle ilgili yapılan tasnife Sünnî paradigmaya bağlı kalarak yapılan tefsirleri de dâhil etmek ve Sünnî tefsiri de kategorinin bir parçası olarak kabul etmek daha tarafsız ve ilmi bir yaklaşım olacaktır.¹⁵⁸

Tefsir faaliyetlerinin ortak ve farklı yönlerini, yoğunlaştığı yönleri ve yönelişlerini göstermek gibi amaçlarla tefsir tarihi yazımında kronolojik yaklaşım yerine; ekol, mezhep ya da başka yönelişleri ön plana çıkaran bir yaklaşımın tercih edilmesi, faydadan uzak olmayıp anlaşılabilir bir durumdur. Ancak bu

¹⁵⁷ Benzer değerlendirmeler için bkz. Çalışkan, *Siyasal Tefsir*, s. 73; a.mlf., "Tefsir Tarihi Yazımı", s. 107; Habibov, *İlk Dönem Şii Tefsir Anlayışı*, s. 7-8.

¹⁵⁸ Çalışkan, *Siyasal Tefsir*, s. 67-68.

tür eser telif edilmek isteniyorsa, bunun adında genel bir çağrışım içeren “Tefsir Tarihi” vb. ifadelerin kullanılması yerine, söz konusu eserde ekol temelli bir yaklaşımın tercih edildiğini gösteren ifadelerin kullanılması da isabetli olur.¹⁵⁹ Bu durumda kitabın yapısının eleştirilmesi yerine, niye ekol temelli bir tefsir tarihi yazımının tercih edildiği üzerinde durulabilir.

III. Değerlendirme ve Sonuç

Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde telif edilmiş ve herhangi bir sınırlama içermeyen tabakat türü eserlerin sayısının çok fazla olmadığı görülmektedir. Bu eserler arasında yer verdiği müfessir sayısı bakımından Dâvûdî'nin eseri en kapsamlı kabul edilebilir. 644 müfessirin biyografisini içeren Edirnevî'nin eseri de hacimli bir eser olmakla birlikte, biyografilerin çok ayrıntılı olmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Edirnevî'nin eseri kronolojik olması yönüyle tarihsel süreci daha iyi izleme imkânı tanır. Ömer Nasuhi Bilmen'in eseri ise, hem dilinin Türkçe oluşu hem de XX. yüzyılda telif edilmiş olması itibarıyla daha faydalı ve kullanışlıdır. Ayrıca Bilmen'in eserinde 464 müfessirin biyografisine yer verilmiş, bunun yanı sıra 663 müellif ve tefsirinin bir listesi sunulmuştur. Müellifin daha önce biyografisine yer verdiği ve vermediklerini içeren bu liste eserlerin adına göre alfabetik olarak sıralanmış olup, biyografisine yer verilen müfessirlerin eserdeki sırası belirtilmiştir. Bu listeden sonra 46 tefsir ve müellifinden oluşan bir liste ile Kur'an ilimleri alanında telif edilmiş 489 kitaba ve müellifine ait bir liste daha eklenmiştir. Bu değerlendirmeler ışığında ve Bilmen'in eserinden günümüze kadarki süre göz önünde bulundurulduğunda yeni bir Türkçe tabakatu'l-müfessirin eserine ihtiyaç olduğunu söyleyebiliriz. Bununla birlikte bir kişinin bunun üstesinden gelmesi zor olduğu gibi, bu tür eserlerin kısa sürede tamamlanması da güçtür.

Belli bir dönemi veya coğrafyayı ele alan eserler arasında müstakil olarak tefsirin doğuşunu, Hz. Peygamber, sahabe ve tabiîn dönemini ele alanlar bulunduğu gibi, önde gelen sahabî müfessirler (Abdullah b. Mesud, Hz. Ömer, Übey b. Ka'b, Zeyd b. Sabit, Hz. Aişe) tefsir faaliyetlerini ele alan çalışmalar vardır. Ancak yaptığımız araştırma ve taramalarda Hz. Ali ve Abdullah b. Abbas hakkında telif ya da tercüme bir çalışmaya rastlamadık. Bununla birlikte İbn Abbas hakkında şu an devam etmekte olan bir doktora tezi (M. Fudayl Erkoç, Ankara Üniversitesi) mevcuttur. Yine tabiîn dönemi tefsir medreselerini ele alan müstakil çalışmalar da vardır. Büyük Selçuklu, Anadolu Selçuklu dönemi tefsir faaliyetleriyle ilgili birer çalışma vardır. Osmanlı dönemiyle ilgili genel ya da Osmanlı'nın belli dönemlerini ele alan çok sayıda çalışma yapıldığı görülmektedir. Yine Cumhuriyet dönemiyle ilgili olarak da yeterince olmamakla birlikte çeşitli dönemlerle sınırlı belli çalışmalar yapılmıştır.

¹⁵⁹ Bu bağlamda Baljon'un *Kur'an Yorumunda Çağdaş Yönelimler*'ini, Jansen'in *Kur'an'a Yaklaşımlar*'ını, Celal Kırcı'nın *Kur'an'a Yönelişler*'ini ve M. Akif Koç ile İsmail Albayrak'ın editörlüğünde hazırlanan *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*'ı zikredebiliriz.

Modern dönem tefsir faaliyetlerini ele alan çalışmaların genelde belirli sınırlandırmalar içerdiğini söylemek mümkündür. Dolayısıyla modern dönem tefsir faaliyetlerini ele alan daha genel çalışmaların yapılmasına ihtiyaç vardır. Ayrıca modern tefsir faaliyetleriyle ilgili ihmal edilen coğrafyaların bulunduğunu da eklemek gerekir. Sözelimi Sudan, Kuzey Afrika gibi bölgelerle ilgili çalışmalar yapılmamıştır. Burada belirtilmesi gereken önemli bir husus ise, ülkemizde bulunan misafir öğrencilerin kendi ülkelerindeki tefsir faaliyetleriyle ilgili yapmış oldukları çalışmalardır. Bu tür çalışmaların artmasının faydalı olacağı kanaatindeyiz. Yine oryantalistlerle ilgili bazı çalışmaların yapıldığı görülmektedir.

Belli bir dönemi veya coğrafyayı ele alan çalışmalarla ilgili olarak, on dört asırlık tefsir tarihini, birer asırlık dilimler halinde inceleyen müstakil çalışmalara ihtiyaç olduğunu söyleyebiliriz. Bu şekilde yapılacak çalışmaların tefsir tarihi yazımına önemli katkılar sağlayacağını düşünüyoruz. Böylece tefsir tarihi alanında yapılacak çalışmalara yardımcı olacak önemli bir birikim ortaya çıkmış olacaktır.

Tefsir tarihinin tamamını ekol sistematığına göre ele alan müstakil eserler de belli bir yekûn tutmaktadır. Ancak bu eserlerin de bir kısmında belli eksiklik ve sorunların bulunduğunu söyleyebiliriz. Bu çerçevede dile getirilmesi gereken en önemli husus, bu alanda yeni bir anlayışla telif edilecek eserlere ihtiyaç duyulduğudur. Zira bu eserlerin şablonu büyük ölçüde Muhammed Hüseyin ez-Zehbî'ye, kısmen de Goldziher'e dayanmaktadır. Ayrıca bu eserlerin genelde, tefsiri günümüze ve ülkemize getirmekte pek başarılı olmadıkları görülmektedir. Diğer bir ifadeyle, günümüzde ve ülkemizdeki tefsir faaliyetleri bakımından bu eserlerde çeşitli boşluklar bulunmaktadır. Yine bu eserlerde, tefsir tarihi alanında yapılan dar çerçeveli çalışmalardan çok fazla yararlanılmadığını ifade etmek gerekir. Kısaca ifade etmek gerekirse, tefsir tarihini ekol sistematığına göre ele alan ve yeni bir bakış açısıyla telif edilen bir kaynak esere ihtiyaç vardır. Bunun yanı sıra lisans öğrencilerine yönelik olarak tefsir tarihi, tefsir ekolleri ve Kur'an'a çağdaş yaklaşımlar gibi derslerde okutulmak amacıyla meseleyi biraz daha ayrıntısız ele alan bir eserin telif edilmesinin yararlı olacağı kanaatindeyiz.

Belli bir ekolü ya da yaklaşımı inceleyen eserlerin; fikhî, dirayet, zâhirî, dilbilimsel (filolojik), sosyolojik, edebî ve bilimsel, Mutezilî, Şîî, Batınî, siyasal tefsir ekolleri üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Yine Kur'âniyyûn ekolü ve tarihsellik ile ilgili yapılan çalışmalar da mevcuttur. Konulu tefsir ise, hakkında en fazla çalışma yapılan yaklaşımlardan birisidir. Belli bir ekolü inceleyen çalışmalarla ilgili ifade edilmesi gereken en önemli husus, Şîî tefsiri ve rivayet tefsirlerinin başlangıçtan günümüze kadarki serencamını ele alan Türkçe telif ya da tercüme bir çalışmanın bulunmaması ya da varsa da bizim bu tür bir çalışmaya rastlamayışımızdır.

Bazı tefsirlerin mukaddimelerinde de tefsir tarihiyle ilgili bilgilerin bulunduğu bilinmektedir. Tefsirlerin esas amacı tefsir tarihi hakkında bilgi vermek olmadığı için olsa gerek, müfessirler daha ziyade kendilerine kadarki tefsir faaliyetleri hakkında kısaca bilgi vermekle yetinmişlerdir. Bu bilgiler de tefsir tarihiyle ilgili belli bir değer taşımaktadır.

Tefsire Giriş, Tefsir Usulü ve Kur'an İlimleri gibi adlar altında telif edilen eserlerde de tefsir tarihine yer vermek bir gelenek haline gelmiştir. Hatta son dönemlerde "Tefsir Usulü" adı altında telif edilen eserlerde "Tefsir Tarihi"ne müstakil bir bölüm ayırmak yaygınlaşmıştır. Bununla birlikte, bizce, Kur'an tarihi, tefsir tarihi ve Kur'an ilimleri gibi bölümleri havî eserlerin "Tefsir Usulü" yerine, "Tefsire Giriş" adı altında yayımlanması daha uygun olur. "Tefsir Usulü" kitaplarında ise daha ziyade anlama ve yorumlama yöntemi gibi konular mevzu bahis edilmelidir.

Tefsir tarihiyle ilgili bilgilerin yer aldığı eser türlerinden birisi de, ilimler tarihi eserleridir. İbn Haldun'un mukaddimesinde konu kısa ve öz olarak ele alınmıştır. İlimler tarihiyle ilgili eserler arasında konuyla ilgili en önemli eser Taşköprizade'nin *Miftâhu's-saâde*'sidir. Katib Çelebi'nin *Keşfüz'zunûn*'u da yine bu noktada önemli bir eserdir. Her iki müellifin yaşadığı dönemde bu tür bir eserin telif edilmemiş olması, bu iki eseri önemli kılmaktadır. Zira her iki müellif kendilerinden önceki müellefatın sonraki nesillere ulaşmasına katkı sağlamıştır. Sadece ülkemizde değil, İslam coğrafyasının diğer bölgelerinde ve Batı'da bu iki eserden hala müstağni kalınamaması da bunların ne derece önemli olduğunu doğrulamaktadır. Fuat Sezgin tarafından hazırlanan *Geschichte des Arabischen Schrifttums* adlı eserin birinci cildinin yaklaşık ilk yüz sayfası da tefsir tarihiyle ilgilidir. Eserin bu kısmında Emevî ve Abbasî dönemi (hicri 5. asrın başlarına kadar) müfessirleri ve eserleri hakkında bilgi verilmektedir. Söz konusu eser, hem bu yönüyle hem de yaptığı önemli tahliller bakımından tefsir tarihi araştırmalarında müstağni olunamayacak bir çalışmadır.

Makalenin bütününden ve burada yaptığımız değerlendirmeden anlaşılacağı üzere, tefsir tarihiyle ilgili sayıca çok ve nitelik olarak önemli çalışmalar yapılmıştır. Fakat bu çalışmaların eksik ya da sorunlu yönleri de vardır. İkinci bölümde ana hatlarıyla temas etmeye çalıştığımız sorunların yanı sıra, makalemizde sunduğumuz literatür çerçevesinde bazı değerlendirmelerde bulunmak mümkündür.

Kanaatimizce tefsir tarihi yazımında en önemli sorun, daha önceki çalışmalardan yeterince yararlanılmaması ve tefsir tarihi yazımında güncellemeye gidilmemesidir. Diğer bir ifadeyle, tefsir tarihi alanında yapılan çalışmaların bir kısmında, özellikle belli bir müfessiri, ekolü, dönemi veya coğrafyayı inceleyen dar çerçeveli çalışmalardan çok fazla istifade edilmemektedir. Hatta belli bir konuyla ilgili çalışmada, kendisinden önce aynı konuda yapılmış

diğer çalışmaların hiç görülmediği, kaynakçada bile zikredilmediği durumlar bulunabilmektedir. Bu çerçevede, yapılan yüksek lisans doktora tezlerinden, makalelerden ve veri tabanlarından çok fazla yararlanılmadığı görülmektedir. Bunun, sözgelimi yüksek lisans çalışmalarına ya da yüksek lisans-doktora seviyesindeki araştırmacıların makalelerine muhtemelen çok fazla değer verilmemesi gibi çeşitli nedenleri olabilir. Oysa bu doğru bir yaklaşım değildir. Zira yüksek lisans çalışmalarına değer verilmeyecekse bu çalışmalar niçin yaptırılmaktadır? Ayrıca, bu tür bir yaklaşım içerisine girmek, zımnen, kendi yaptırdığımız yüksek lisans tezlerine de önem vermediğimiz anlamına gelmektedir.

Bir konuyla ilgili önceki literatürden yeterince yararlanılmamasının bir nedeni de, yapılan bazı çalışmaların yerel yayınevlerince ve belli sayıda yayımlanmasıdır. Bu durumda bu tür bir çalışmadan haberdar olunsa bile, temin edilmesi neredeyse imkânsız hale gelmektedir. Bir konu hakkında yayımlanan bir esere, az sayıda yayımlandığı için ulaşılamaması, araştırmacılar için son derece olumsuz bir durumdur.

Ayrıca YÖK bünyesindeki Ulusal Tez Merkezi'nde 2007 sonrasında yapılan tezlerin PDF'lerine ulaşılmaktadır. 2007 öncesi tezler ise, telif hakkı nedeniyle tez sahiplerinin özel iznine tabidir. Özel izin verilmemişse ve bu tez İSAM gibi araştırmacıların kolaylıkla ulaşabileceği kütüphanelerde de bulunmuyorsa, söz konusu tezi bir araştırmacının dünya gözüyle görmesi imkânsız ya da çok zordur. Bu durumda söz konusu olumsuzluğun aşılması için, 2007 öncesi tez hazırlayanlardan empati yaparak, kendileri nasıl ki erişime izin veren kişilerin tezlerine ulaşarak onlardan yararlanabiliyorlarsa, diğer araştırmacıların istifa edebilmesi için tezlerine erişim izni vermeleri beklenir. Yine de izin vermek istemiyorlarsa, tezlerinden birer nüshayı İSAM gibi kütüphanelere göndermeleri, söz konusu çalışmaların ilim dünyasının istifadesine sunulmasına imkân tanır. Aksi halde enstitülerin ya da YÖK'ün arşivinde kalacak bir tezin yapılmasının çok fazla bir anlamı kalmayacaktır.

Burada yer verdiğimiz literatürde tespit ettiğimiz önemli bir eksiklik de, Muhammed Hüseyin ez-Zehebî ya da Goldziher'in ortaya koyduğu şablonun aşılabilmesidir. Oysa söz konusu şablon(lar)a aynen uymak zorunda değiliz. Aksi halde "tefsir tarihi alanında niçin yeni bir eser telif ediyoruz?" sorusuna muhatap olmaktan kaçamayız. Yine modern ya da günümüz tefsir faaliyetlerini inceleyen çalışmaların Mısır kökenli Menar ekolüyle ve Hint Alt Kıtası (özellikle de Ahmed Han) ile sınırlı kalması da bu bağlamda dile getirilmesi gereken bir eksikliklerdir.

Diğer birçok alanda olduğu gibi, tefsir ve tefsir tarihi alanında yapılan bunca çalışmanın en azından önemli olanlarını, uluslararası alana taşıyamamamız da bu bağlamda dile getirilmesi gereken önemli bir eksikliklerdir. Zira gerçekten de bu çalışmalardan bir kısmının alanında önemli çalışmalar oldu-

ğu görülmektedir. Bunun en önemli nedenleri, dil sorunu ve yayımlanan eseri uluslararası ortama yayma sorunudur. Bu tür sorunları aşmak için bir tercüme enstitüsü kurulabilir.

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse, tefsir tarihini ayrı ayrı tabakat ve ekol sistematığına göre ele alan ve yeni bir bakış açısıyla telif edilen eserlere ihtiyaç vardır. Her iki sisteme göre yazılan bu eserler iki farklı muhatap dikkate alınır- sa daha verimli olabilir. Diğer bir deyişle, hem tabakat hem de ekol sistematığına göre başvuru kaynağı niteliğinde telif edilecek bir eserin yanı sıra, lisans öğrencilerine yönelik olarak ve meseleyi biraz daha ana hatlarıyla inceleyen eserler telif edilebilir. Ancak bu çalışmaların bir tek kişi tarafından ve kısa bir sürede tamamlanması zor, hatta imkânsız gibidir. Bunun için müşterek çalışmaların yaygınlaştırılmasına ihtiyaç vardır.

Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Telif ve Tercüme Tefsir Tarihi Eserleri - Tefsir Tarihi Yazımının Problemleri

Mustafa KARAGÖZ

Özet

Tefsir tarihi alanında günümüze kadar farklı sistemlerde birçok eser telif edilmiştir. Dolayısıyla söz konusu literatürün, farklı tasnifler çerçevesinde ele alınması mümkündür. Kronolojik bir sunum yapılabileceği gibi, kategorik ve yapısal bir sunum da gerçekleştirilebilir. Gerek kronolojik gerekse kategorik olsun her iki yaklaşımın avantaj ve dezavantajlarından söz etmek mümkündür. Tefsir tarihi alanında birçok eser telif edilmesine rağmen, bu eserleri değerlendiren, diğer bir deyişle tefsir tarihi yazımını konu edinen çok fazla çalışma yoktur. Oysa "tefsir tarihi yazımı"na ilişkin çalışmalar, "tefsir tarihi" çalışmalarının tamamlayıcısı konumundadır. Bu durumda, tefsir tarihi alanında yapılan faaliyetlerin tahlil edici ve eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirilmesine ihtiyaç vardır. Bu bilgiler ışığında bu makalede iki yönlü bir amaç hedeflenmiştir. İlk olarak, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi telif ve tercüme tefsir tarihi eserleri hakkında bilgi verilmesi amaçlanmaktadır. İkinci olarak da tefsir tarihi yazımının sorunları üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: "Tefsir tarihi", "tabakâtü'l-müfessirîn", "tefsir tarihi yazımı", "Osmanlı dönemi", "Cumhuriyet dönemi".

The Original Works and Translations on the History of
Tafsîr in the Ottoman and Republican Periods -
The Problems of the Historiography of *Tafsîr*

Mustafa KARAGÖZ

Abstract

Many works have been compiled in the field of the history of *tafsîr* on the basis of different systems. Thus it is possible to tackle the literature in question within the framework of different classifications. A categorical and structural presentation can be conducted just as validly as a chronological presentation. In all cases, it is possible to portray an array of advantages and disadvantages. Despite the presence of many works in the field of the history of *tafsîr*, not many of them problematize the historiography of *tafsîr* writing. In reality, studies dealing with the historiography of *tafsîr* are in a complementary position to the works on the history of *tafsîr*. Accordingly, there is a need to evaluate the works conducted in the field of the history of *tafsîr* with reference to an analytical and critical perspective. In this sense, this article aims to realize two goals. First, it tries to provide information about the original works and translations in the Ottoman and Republican periods. Secondly, there will be an emphasis on problems related to the historiography of *tafsîr*.

Keywords: "The history of *tafsîr*", "*tabaqâtu'l-mufessirîn*", "the historiography of *tafsîr*", "Ottoman period" and "Republican period".